

Sociale veerkracht van Rotterdammers in beeld

Masterthesis Erasmus Universiteit Rotterdam & Veldacademie

Master Sociologie organisatie & management

Suzanne Lith – 457511

Begeleider Erasmus Universiteit Rotterdam: Wenda Doff

Begeleider Veldacademie: Ruth Höppner

Abstract

In dit onderzoek is onderzocht welke sociale veerkrachtreacties Rotterdammers vertonen op ontwikkelingen en of deze reacties onderscheidend zijn. Er wordt hierbij verschil gemaakt in reactieve en proactieve reacties. De eerste reactie is behoudend en de laatste gericht op aanpassing en innovatie. Daarbij is gekeken welke invloed hulpbronnen (leeftijd -indicator voor hulpbronnen-, inkomensbron en inkomen) hierop hebben en hoe dit te verklaren is. Dit is gedaan aan de hand van de online enquête en focusgroepen uit het project 'Gesprek met de stad' in Rotterdam. De verwachting was dat jonge mensen, mensen met een hoog inkomen en werkenden over meer hulpbronnen beschikken en daardoor meer proactief zouden reageren. Uit de resultaten blijkt dat Rotterdammers vooral proactief reageren op maatschappelijke trends. Er kon geen statistisch onderscheid worden gemaakt in de reacties. Vooral Rotterdammers met een hoger inkomen reageren het meest proactief. Voor leeftijd en werkenden is dit minder duidelijk. Het verschilt per thema hoe leeftijd en werk samenhangen met reacties.

Kernwoorden: *Sociale veerkrachtreacties, Rotterdammers, Hulpbronnen, Trends.*

1. Inleiding

Er vinden grote veranderingen plaats in de Nederlandse samenleving op het gebied van demografie, overheidsregulering, gezondheidszorg, technologie, werk en duurzaamheid. Nederland vergrijst waardoor de druk op het zorgsysteem toeneemt. De overheidsregulering zorgt voor verschuiving van verzorgingsstaat naar participatiemaatschappij. Burgers moeten zelfredzaam zijn en minder leunen op de overheid (Rijksoverheid, 2013). Binnen de zorg betekent dit dat mensen langer thuis moeten blijven en zorg van naasten moeten inschakelen. De technologie in de zorg wordt ook steeds geavanceerder waardoor de zorg van robots steeds gangbaarder wordt. Technologie heeft ook op heel veel andere aspecten invloed op het leven: hoe er boodschappen worden gedaan en hoe werk wordt ingericht. Op het gebied van werk zien we dat werknemers voornamelijk tijdelijke en flexibele contracten krijgen (de Ridder, 2016). Daarnaast groeit het besef dat er duurzamer moet worden geleefd om klimaatveranderingen tegen te gaan. Deze ontwikkelingen hebben effect op steden en doen een beroep op het aanpassingsvermogen. Veranderingen zorgen ook voor kansen die de stad kunnen versterken. Het vermogen van steden en gemeenschappen om te herstellen, aan te passen of innoveren wordt ook wel veerkracht genoemd. Door het opstellen van de *Rotterdam Resilience Strategie*

in 2016, die onder andere door burgermeester Aboutaleb is geïnitieerd, blijkt dat de stad haar veerkracht wil vergroten (Resilient Rotterdam, 2016). Een veerkrachtige stad verwijst naar de bundeling van burgers die een bepaalde mate van veerkracht weet te vertonen. In deze thesis wordt veerkracht als een capaciteit van burgers verder onderzocht.

Het concept veerkracht komt oorspronkelijk uit de ecologie. In de ecologie wordt veerkracht beschreven als de mate waarin een ecologisch systeem zijn functies kan behouden wanneer het wordt onderworpen aan verandering (Mehmood, 2016). Het gaat hierbij dus om herstel en instandhouding (Huitric et al., 2009). Van hieruit heeft het zijn intrede gedaan in andere wetenschappelijke domeinen (Mehmood, 2016). Naarmate de term veerkracht in meerdere domeinen werd gebruikt, hebben er twee oriëntatieverschuivingen plaatsgevonden. Ten eerste wordt het concept nu ook bestudeerd in sociaalecologische systemen, waarbij de oriëntatie verschoof naar mensen die zich kunnen aanpassen aan de omgeving. De tweede oriëntatieverschuiving binnen de literatuur over veerkracht is de toevoeging van de transformatiereactie. Mensen kunnen zich niet alleen aanpassen aan een nieuwe situatie, ze zijn ook in staat om vanuit veranderingen een nieuwe situatie te creëren (Keck & Sakdapolrak, 2013).

Er worden dus drie reacties onderscheiden: instandhouding-, aanpassing- en veranderreacties (Huitric et al., 2009). Hulpbronnen bepalen mede of iemand veerkrachtig kan zijn of niet (Norris, Galea, Friedman, & Watson 2006; PON, 2016; Gruijter, Marissing & Nederland, 2010). Het is echter nog niet duidelijk hoe welke invloed hulpbronnen op sociale veerkracht reacties hebben.

In deze thesis wordt gekeken in welke mate Rotterdammers sociaal veerkrachtig reageren op de genoemde veranderingen op gebied van demografie, overheidsregulering, gezondheid, werk, technologie en duurzaamheid en welke rol hulpbronnen daarbij spelen.

1.1 Maatschappelijke en wetenschappelijke relevantie

Onze wereld kent een hoge mate van verbondenheid en is daarom gevoelig voor ingrijpende gebeurtenissen en stressoren, zoals natuurrampen, technologische - of klimaatveranderingen (Rodin, 2014). Het is daarom belangrijk dat mensen zich herstellen en aanpassen. Mensen en gemeenschappen worden hierdoor sterker en welvarender. Het bouwen aan veerkracht is dus een belangrijke sociale en economische kwestie (Rodin, 2014). Mensen die het niet lukt om sociaal veerkrachtig te reageren, hebben een grotere kans om de aansluiting met de maatschappij te verliezen (Rodin, 2014). In een tijd waarin ingrijpende veranderingen en crises zich steeds sneller na elkaar opvolgen, wordt de kans op ongelijkheid tussen mensen die al of

niet in staat zijn veerkrachtig te reageren groter. De mate waarin een persoon veerkrachtig kan zijn zorgt ook voor ongelijkheid. Mensen die alleen hun oude situatie in stand kunnen houden zijn daarom minder sociaal veerkrachtig dan de mensen die zich kunnen aanpassen of innoveren (Rodin, 2014). Rotterdam doet mee aan het *100 Resilient Strategy Program* in een poging om haar burgers veerkrachtiger maken. Veerkracht bepaalt namelijk hoe veranderingen het leven van mensen beïnvloeden (Fay-Ramirez, Antrobus en Piquero, 2015). Sociale veerkracht wordt vaak uitgelegd door niet-veerkrachtige en veerkrachtige mensen tegen elkaar af te zetten (Fay-Ramirez, Antrobus & Piquero, 2015; Waters, 2016). Er wordt geen onderscheid gemaakt in de verschillende vormen van veerkrachtige reacties op veranderingen. Mensen met veel hulpbronnen zijn in staat om veerkrachtig te reageren (Norris, Galea, Friedman, & Watson, 2006; PON, 2016; Gruijter, Marissing & Nederland, 2010). Echter wordt hierbij niet ingegaan hoe hulpbronnen verschillende vormen van sociaal veerkrachtige reacties beïnvloeden. Een situatie kunnen herstellen is een andere vorm van veerkracht dan mensen die zich aanpassen of kans zien tot innovatie. Huitric et al. (2009), Keck & Sakdapolrak (2013), Mehmood (2016) en Obrist, Pfeiffer & Henley (2010) maken wel onderscheid tussen die reactievormen, maar koppelen dit weer niet aan hulpbronnen van burgers. Deze thesis onderzoekt daarom hoe hulpbronnen en sociale veerkrachtreacties zich tot elkaar verhouden.

1.2 Doelstelling en vraagstelling

De doelstelling van dit onderzoek is om inzicht te krijgen in de (potentiele) reacties van Rotterdammers op actuele maatschappelijke veranderingen en wat de invloed van hulpbronnen is op deze reacties. De data die worden gebruikt in deze thesis zijn afkomstig van het project ‘Gesprek met de stad’ (Gemeente Rotterdam, 2016a). In dit project zijn Rotterdammers gevraagd hoe zij denken dat Rotterdam er in 2037 uitziet en hoe men denkt om te gaan met toekomstige veranderingen. Dit is gebaseerd op een aantal actuele trends die in de inleiding zijn besproken. Dit onderzoek gaat dus over mogelijke reacties. Binnen het project ‘Gesprek met de stad’ wordt een aantal domeinen onderscheiden die belangrijk zijn voor de stad en die worden beïnvloed door deze trends, namelijk: wonen, werken, samenleven, gezondheid, duurzaamheid, onderwijs en opgroeien. Niet alle domeinen zullen worden onderzocht in deze thesis, zie toelichting Methodologie, paragraaf 3.3.1.

De vraagstelling luidt: *‘Welke (potentiele) reactieve of proactieve reacties vertonen Rotterdammers op actuele ontwikkelingen en in hoeverre kunnen deze reacties worden verklaard vanuit hulpbronnen?’* De volgende sub-vragen worden daarbij geformuleerd:

[a] *Kan er onderscheid worden gemaakt tussen proactieve en reactieve (potentiele) reacties van Rotterdammers?*

[b] *Welke invloed hebben hulpbronnen op diverse reacties van Rotterdammers in het kader van sociale veerkracht?*

[c] *Hoe is de relatie tussen hulpbronnen en deze reacties van Rotterdammers te verklaren?*

2. Theoretisch kader: sociale veerkracht

De sociale veerkrachttheorie geeft inzicht in hoe mensen reageren. Het gaat hierbij om herstel, aanpassing of innovatie (Huitric et al., 2009; Keck & Sakdapolrak, 2013; Mehmood, 2016 en Obrist, Pfeiffer & Henley, 2010). Maar het gaat ook om zelfredzaamheid (Ruitenbergh & Helsloot, 2004; PON, 2016). De genealogie van het concept veerkracht, zoals besproken in de inleiding, geeft meteen een overzicht van de sociale veerkrachtreacties. De instandhoudingsreactie (Huitric et al., 2009) vindt zijn oorsprong in de ecologie, maar wordt nu ook gebruikt in de sociale wetenschappen. De aanpassings- en veranderingsreactie (Huitric et al., 2009) kennen hun oorsprong in de sociale wetenschappen (Mehmood, 2016). De drie reacties worden in de volgende paragrafen besproken.

2.3 Sociale veerkrachtreacties

2.3.1 Instandhoudingsreactie

De instandhoudingsreactie maakt het mogelijk dat tegenslagen en veranderingen kunnen worden geabsorbeerd door een samenleving (Keck & Sakdapolrak, 2013) zonder dat daarbij de functie of structuur wordt verloren (Huitric et al., 2009). Een voorbeeld van instandhoudingsreactie is wanneer een gemeenschap wordt getroffen door een orkaan maar de samenleving op zo'n manier kan reageren dat het zijn bestaan kan handhaven. Op individueel niveau betekent dit dat wanneer een huis wordt getroffen door een orkaan de bewoner het huis weer opbouwt zoals die was vóór de ramp. In de artikelen van Waters (2016) en Fay-Ramirez, Antrobus en Piquero (2015) worden het effect van de orkaan Katrina in New Orleans en de Queensland-overstroming in Australië op sociale veerkracht onderzocht. Het blijkt dat mensen met veel hulpbronnen, vooral sociaal kapitaal en financiële middelen, de mogelijkheid hadden om hun oude bestaan weer op te bouwen. Zij vertoonden meer collectieve weerbaarheid. In de artikelen wordt niet expliciet genoemd dat het om een instandhoudingsreactie gaat, maar alleen of een burger veerkrachtig kon reageren of niet. Mensen die geen hulpbronnen konden

aanwenden werden gedwongen om New Orleans of Queensland te verlaten om daarna in slechtere wijken terecht te komen. Zij konden dus niet volgens de instandhoudingsreactie reageren. De instandhoudingsreactie is een reactieve reactie, het is een reactie direct na een gebeurtenis (ex-post) (Obrist, Pfeiffer & Henley, 2010). Het is gericht op het herstel van de situatie van een persoon vóór de ramp en kan een behoudende reactie worden genoemd. Het is daarom een korte termijn reactie (Keck & Sakdapolrak, 2013).

2.3.2 Aanpassingsreactie

De aanpassingsreactie gaat een stap verder dan de instandhoudingsreactie. Mensen reageren op een verandering door zich aan te passen aan de nieuwe situatie. Verwoesting van een huis leidt tot nadenken hoe het huis aangepast kan worden aan eventueel nieuw gevaar. Bepaalde elementen die bij deze reactie naar voren komen zijn ‘leren vanuit het verleden’, ‘vooruitplannen’, ‘risico’s inschatten’, en de ‘urgentie inzien’ van de aanpassing. Niet alle elementen zijn nodig om tot een aanpassingsreactie te komen. Het eerste element ‘leren uit het verleden’ zorgt ervoor dat de aanpassing sneller en efficiënter gaat wanneer soortgelijke ingrijpende gebeurtenissen zich eerder hebben afgespeeld. ‘Vooruitplannen’ en ‘risico’s inschatten’ zorgt ervoor dat mensen in staat zijn om preventief te reageren op een verandering. De aanpassingsreactie is echter niet alleen een preventieve reactie. Een aanpassing kan ook op korte termijn gebeuren. De ‘urgentie inzien’ van een aanpassing is wel noodzakelijk om tot überhaupt een aanpassingsreactie te komen (Keck & Sakdapolrak, 2013). Deze reactie wordt ook wel proactief genoemd (Obrist, Pfeiffer & Henley, 2010). Mensen die opnieuw een huis kunnen neerzetten maar daarbij aanpassingen maken zodat het huis bij een volgende ramp minder snel verwoest raakt, reageren volgens de aanpassingsreactie. Dit is tegelijkertijd een korte en lange termijn reactie. Nadat mensen worden geconfronteerd met een ramp worden ze gedwongen te reageren, maar maken van de kans gebruik om voorbereid te zijn op toekomstig onheil (Huiristic et al., 2009).

2.3.3 Veranderingsreactie

De veranderingsreactie gaat weer een stap verder. Tijden van onzekerheden en veranderingen kunnen aanleiding zijn om niet alleen aanpassingen te maken maar om juist te innoveren. Crisis is vaak een gevolg van sociale, politieke of economische condities die niet meer goed lijken te functioneren. Dit geeft de mogelijkheid tot vernieuwing, namelijk het creëren van nieuwe systemen. Omdat deze en de aanpassingsreactie dichtbij elkaar liggen zal er ter verduidelijking naast het voorbeeld van het huis nog een ander voorbeeld worden gegeven. Mensen geven een

veranderingsreactie wanneer ze hun huis herbouwen en meteen kans zien om hun huis duurzamer te maken. De kans wordt gebruikt om te innoveren. Ander voorbeeld is dat een financiële crisis wordt gebruikt om een nieuwe economie te ontwikkelen (Huitric et al., 2009). De opkomst van de deeleconomie zou een voorbeeld kunnen zijn van deze reactie die zich nu in de samenleving voordoet. Door de crises op het gebied van de economie en het klimaat is het besef ontstaan dat we zuiniger moeten omgaan met waren en diensten. Om die reden is er een nieuwe vorm van consumeren ontstaan: de deeleconomie. Het idee achter deze manier van consumeren is dat mensen goederen delen, ruilen en lenen. De veranderingsstrategie is een lange termijn reactie. Er wordt een verandering ontwikkeld die ervoor zorgt dat nu en in de toekomst het welzijn wordt verbeterd (Keck & Sakdapolrak, 2013). Het veranderen van bepaalde structuren is radicaler dan wanneer mensen zich aanpassen aan een verandering (Keck & Sakdapolrak, 2013).

2.3.4 Reactieve- & proactieve reactie

De aanpassing- en veranderingsreactie liggen dicht bij elkaar in vergelijking met de instandhoudingsreactie. De eerste twee zijn proactief van aard (Obrist, Pfeiffer & Henley, 2010). ‘Leren’, ‘aanpassen’, ‘vooruitkijken’, ‘plannen’ en ‘innoveren’ staan centraal. Er wordt niet alleen gereageerd op een ramp wanneer die daadwerkelijk plaatsvindt, een bedreiging is genoeg om tot actie over te gaan. De laatst genoemde is reactief (Obrist, Pfeiffer & Henley, 2010). Het is puur de drang om te overleven en terug te keren naar de oude staat (Keck & Sakdapolrak, 2013). Deze drie reacties kunnen daarom worden onderverdeeld in bovengenoemde twee subcategorieën.

2.4 Hulpbronnen

Hulpbronnen die in grote mate van belang zijn in de huidige maatschappij zijn educatie, arbeid en inkomen. Dit worden ook wel maatschappelijke hulpbronnen genoemd. Deze hulpbronnen faciliteren de participatie van een burger in de maatschappij en vormen een belangrijke bijdrage aan iemands welzijn. Problemen in de samenleving ontstaan dan ook vaak doordat mensen onvoldoende in het bezit zijn van deze maatschappelijke hulpbronnen. Mensen die geen onderwijs volgen of werken hebben minder kans op een inkomen waardoor de aansluiting met de maatschappij vermindert. Deze hulpbronnen zijn dus nauw met elkaar verbonden: minder bezit van de ene hulpbron leidt ook vaak tot minder bezit van de andere hulpbronnen. Mensen met minder maatschappelijke hulpbronnen zijn daarom minder zelfredzaam. Hier komt de sociale veerkracht in beeld (Veldheer, 1998).

Laag opgeleiden worden gezien als een kwetsbare groep van de samenleving. Om die reden zouden ze ook minder veerkrachtig kunnen handelen. Ze zijn minder redzaam en worden zwaarder getroffen door veranderingen (Norris, Galea, Friedman, & Watson, 2006). Bourdieu (1989) geeft dan ook aan dat onderwijs een belangrijk onderdeel is van cultureel kapitaal. Cultureel kapitaal omvat de kennis, attitude, denkbeelden en smaak van burgers, ook wel culturele competenties. De waarde van cultureel kapitaal wordt bepaald door de maatschappij. Opleiding en ervaring wordt in de samenleving waarin we nu leven als heel belangrijk gezien. Cultureel kapitaal kent dus een hoge waarde. Mensen met minder cultureel kapitaal hebben minder hulpbronnen om in te zetten bij veranderingen. Arbeid is de tweede hulpbron die van belang is voor veerkracht. Het fungeert als de belangrijke schakel tussen de hulpbron opleiding en inkomen. Werklozen zijn daardoor moeilijker in staat om veerkrachtig te reageren (Veldheer, 1998). Ze bezitten minder sociaal kapitaal, minder sociale zekerheid (Sociaal Cultureel planbureau, 2005) en hebben vaker last van geestelijke of fysieke problemen (Van Vugt, 2013). Onder de werkenden is een speciale groep, namelijk de ondernemers. Zij worden ook wel pioniers genoemd. Zij durven risico te nemen en spelen in op toekomstige veranderingen (Mosakowski, 1998), zij hebben dus veel individuele hulpbronnen. Daarnaast hebben ondernemers vakkennis en de financiële middelen om te investeren in een startup. Als laatste is inkomen van belang voor veerkracht. Mensen met een hoog inkomen hebben over het algemeen een betere buffer waardoor zij veranderingen beter kunnen opvangen (Ruitenbergh & Helsloot, 2004). De socioloog Bourdieu (1989) schaaft inkomen dan ook onder economisch kapitaal. Financiële middelen is kapitaal dat gebruikt kan worden om macht te vergaren of het kan ingezet worden als hulpbron. Het bezit van een hoog inkomen zorgt er voor dat er gemakkelijker andere hulpbronnen kunnen worden aangewend (Ruitenbergh & Helsloot, 2004). De buffercapaciteit en de toegang tot andere hulpbronnen van mensen met hoge inkomens zorgen er voor dat mensen meer draagkracht hebben. Dit samen leidt er toe dat mensen met meer inkomen veerkrachtiger zijn (Gruijter, Marissing & Nederland, 2010).

Educatie, arbeid en inkomen zijn dus belangrijke hulpbronnen. Een andere belangrijke hulpbron is leeftijd. Leeftijd kan echter niet helemaal worden beschouwd als een op zichzelf staande hulpbron maar het biedt een indicator voor hulpbronnen. Het veronderstelt de mate van toegang tot hulpbronnen. Ouderen zouden minder hulpbronnen hebben dan jongeren. Mensen verliezen namelijk hulpbronnen naarmate ze ouder worden. Ouderen worden vaker ziek, verliezen daarmee hun fysieke kracht en zijn daardoor minder zelfredzaam. Ze verliezen een deel van hun individuele capaciteit. Daarnaast krimpt het sociale netwerk van ouderen. Verlies van een partner of vrienden komt vaker voor waardoor er minder beroep gedaan kan

worden op anderen. Daarnaast beschikken ouderen over minder vaardigheden wat betreft gebruik van technologische apparatuur en sociale media (Schroots, 2002).

Bovengenoemde (indicatoren voor) hulpbronnen hebben dus effect op het feit of een persoon veerkrachtig is of niet. In deze thesis gaat onderzocht worden of hulpbronnen ook een rol spelen in veerkrachtreacties. De verwachting is daarbij dat jongere mensen met meer maatschappelijke hulpbronnen meer mogelijkheden hebben om volgens de aanpassings- en veranderingsreactie te reageren. Zij reageren proactief. Mensen met minder maatschappelijke hulpbronnen en een hogere leeftijd hebben minder de mogelijkheid om proactief te reageren en zullen meer volgens de instandhoudingsreactie reageren, de reactieve reactie.

3. Methodologie

3.1 Data

De data die worden gebruikt in deze thesis zijn afkomstig uit het project ‘Gesprek met de stad’ (Gemeente Rotterdam, 2016a). Rotterdammers is gevraagd hoe ze in 2037 de stad voor zich zien en hoe zij denken te reageren op bepaalde zaken. Hoe gaat iemand bijvoorbeeld zijn zorg regelen in 2037? Er is dus gevraagd naar potentieel gedrag. Er zijn meerdere methodes gebruikt om de data te verzamelen, zoals open gesprekken, focusgroepen, discussies met leerlingen in een klassetting en een online survey. Deze thesis maakt gebruik van de online survey en focusgroepen op scholen en gezinnen thuis. Via www.gesprekmetdestad.nl was het voor iedereen uit Nederland mogelijk om de survey in te vullen. Alleen de mensen die in gemeente Rotterdam wonen zijn meegenomen in de analyse. Respondenten hadden de keuze welk domein ze wilden invullen en ook hoeveel domeinen ze wilden doorlopen. Het aantal respondenten in de online survey is 5636. Het aantal respondenten in de focusgroepen is 75. Door middel van de focusgroepen werd geprobeerd de mensen die online lastig bereikbaar zijn te benaderen. Op die manier vullen de twee methodes elkaar goed aan. De data, verzameld door middel van de online enquête en focusgroepen, zijn niet representatief. In de online enquête is een oververtegenwoordiging van hoger opgeleiden en in de focusgroepen van jongeren en laag opgeleiden. Ondanks dat de respondenten geen zuivere afspiegeling zijn van de Rotterdamse bevolking, zal in deze thesis niet gesproken worden over de respondent maar over de Rotterdammer.

3.2 Analysemethode

In deze thesis worden kwantitatieve en kwalitatieve methoden gebundeld, dit wordt ook wel triangulatie genoemd. De analyses worden daarom gedaan in twee fases. In *fase 1* (paragraaf

4.1 tot en met 4.4) wordt de kwantitatieve methode uitgevoerd en hierbij worden de online enquêtes gebruikt. Door het hoge aantal respondenten kan er ten eerste goed cijfermatig worden onderzocht welke (potentiele) reacties Rotterdammers vertonen en of er onderscheid kan worden gemaakt tussen proactieve en reactieve reacties. De intentie was dit via een factoranalyse te analyseren. Deze analyse kon echter door twee redenen niet worden uitgevoerd. Een factoranalyse kan alleen worden uitgevoerd met vragen die zijn opgebouwd volgens de Likertschaal. De enquêtevragen waren niet op die manier gesteld. De tweede reden is dat er veel vragen Multiple Response zijn. Respondenten konden meerdere antwoorden geven waardoor het lastig is om statistisch onderscheid te maken tussen gegeven antwoorden. Om die reden wordt er aan de hand van trends een onderscheid gemaakt tussen een pro- of reactieve reactie, zie paragraaf 3.3. Hiermee wordt antwoord gegeven op sub-vraag [a] uit de vraagstelling op bladzijde 5. De kwantitatieve data lenen zich ook goed om het verband te onderzoeken tussen hulpbronnen en reacties, sub-vraag [b]. De hulpbronnen die worden onderzocht in deze thesis zijn verwacht inkomen, inkomensbron en leeftijd. De maatschappelijke hulpbron opleiding had te veel non response en kon daarom niet worden gebruikt. De relatie wordt getoetst aan de hand van de Chi-kwadraattoets. Door middel van een *residual analysis* kan er onderzocht worden welke cellen een significante afwijking hebben. Cellen zijn significant wanneer het residu boven de (-)1.96 komt (Sharpe, 2015).

In *fase 2* (paragraaf 4.5) wordt de kwalitatieve methode uitgevoerd door middel van secundaire data. Er wordt onderzocht hoe de patronen tussen hulpbronnen en reacties te verklaren zijn, sub-vraag [c]. Dit wordt gedaan aan de hand van vijftien focusgroepen bij gezinnen thuis en op school bij/in Prinsenland, Mooi Mooi Middelland, Wijkcentrum de Nieuwe Branding, Pernis, Delfshaven (2x), Seniorenraad Kralingen-Crooswijk, Millinparkhuis, Marnix Gymnasium, Hogeschool Rotterdam, Calvijn Business school, De Arentschool, Erasmiaans Gymnasium, Basisschool 't Landje en bij drie studenten thuis (Robby en vrienden) (Gemeente Rotterdam, 2016a). Deze focusgroepen zijn afgenomen door de Veldacademie, een onderzoeksinstituut in Rotterdam. Van de respondenten zijn alleen opleiding en leeftijd bekend. Hierdoor zijn de verklaringen tussen hulpbronnen en reacties gelimiteerd tot leeftijd. De vraag om vooruit te kijken op de eigen gezondheidstoestand in 2037 werd in de focusgroepen niet besproken en kan dus niet uitgewerkt worden. De bundeling van deze twee methoden is een middel om tot volledigheid van een onderzoek te komen. Door de kwalitatieve methode toe te voegen kan er gedeeltelijk verklaard worden waarom er een relatie is tussen hulpbronnen en reacties (Risjord, Dunbar & Moloney, 2002).

3.3 Operationalisering

3.3.1. Reactief versus proactief

Over de toewijzing van reacties is te discussiëren omdat het alleen vanuit de theorie kan worden onderbouwd. In het theoretisch kader wordt het voorbeeld gegeven waarbij een orkaan een huis verwoest. Wanneer een persoon in staat is hetzelfde huis op te bouwen zonder het aan te passen of te innoveren, dan is dit een reactieve reactie omdat de situatie van vóór de ramp wordt gerestaureerd. Hierbij is er een duidelijke situatie vóór de ramp en ná de ramp. Bij de vragen in het portaal is dat lastiger. In deze thesis wordt een reactie als reactief gezien wanneer er voorkeur is voor een situatie terug in de tijd en er dus een oude situatie in stand wordt gehouden. Het antwoord wijkt af van de trend of respondenten zijn niet in staat zich aan te passen of vooruit te kijken (Keck & Sakdapolrak, 2013). Een reactieve reactie is dus een vorm van sociale veerkracht, het is immers een instandhoudingsreactie. Dit moet niet worden verward met iemand die helemaal niet veerkrachtig kan reageren. Een voorbeeld hiervan is de trend flexibilisering van de arbeidsmarkt. Wanneer zou blijken dat Rotterdammers meer voorkeur hebben om in 2037 een vaste baan te hebben dan wijkt dat antwoord af van de trend en hebben mensen een voorkeur voor een situatie terug in de tijd, namelijk een vaste baan als norm. Het tegenovergestelde geldt voor een proactieve reactie: namelijk hoe mee te bewegen met de trend en te kiezen voor flexibel contract, en vooruitkijken. In deze thesis is er een selectie gemaakt van zeven vragen uit de domeinen wonen, werken, gezondheid en duurzaamheid, weergegeven in Tabel 1. Deze vragen zijn te koppelen aan trends en betreft in hoeverre mensen vooruit kijken. In de Appendix staat een verdere toelichting per vraag. In de Resultaten (hoofdstuk 4) zal de opbouw als volgt zijn: eerst wordt er een trend uiteen gezet en of Rotterdammers hierin mee gaan en daarna wordt er per hulpbron gekeken hoe er wordt gereageerd. Niet alle antwoordcategorieën zullen worden besproken omdat er wordt gefocust op de trend en hoe mensen daarop reageren.

3.3.2. Onafhankelijke variabelen, kwantitatieve data

De onafhankelijke variabelen zijn de drie hulpbronnen: leeftijd (N=5516), verwacht inkomen (N=2431) en inkomensbron (N=1572). Leeftijd is opgedeeld naar categorieën. De eerste categorie loopt van 10 tot 25 jaar, daarna zijn de categorieën opgebouwd met elk 10 jaar ertussen. De respondenten hebben leeftijden opgegeven tussen 0 en 116 jaar. De leeftijdsrange tussen 10 en 100 jaar wordt aangehouden. Vanaf 10 jaar zijn kinderen goed in staat om teksten te begrijpen en zij kunnen dus goed de vragen in het portaal beantwoorden (Kohnstamm, 2009). De leeftijd 116 komt niet voor in Nederland en is daarom verwijderd.

De tweede variabele is het verwachte inkomen van mensen in 2037. Omdat de online enquête geen vraag bevat over het werkelijke inkomen is er een indicator gebruikt die een schatting kan maken van inkomen, namelijk de woonsituatie die een persoon verwacht te hebben in 2037. De variabele is opgebouwd uit: (1) kamerhuur (pension/studentenhuis), (2) sociale huur, (3) huurwoning op de vrije markt, (4) starterswoning, (5) middel dure koop, (6) dure koop. Kamerhuur is verwijderd door een te lage N. In de resultaten zal vooral worden gekeken naar de reacties tussen mensen in een sociale huurwoning (laag inkomen) en dure koopwoning (hoog inkomen), omdat het inkomen voor deze categorieën het duidelijkst mag worden verondersteld (Planbureau voor de Leefomgeving, 2016).

De derde variabele is de huidige inkomensbron. Dit valt uiteen in (1) inkomen uit vaste baan, (2) inkomen uit flexwerk, (3) eigen bedrijf, (4) uitkering of pensioen, (5) studiebeurs (6) geen. De groepen werkenden (vast of flexibel), Rotterdammers met een eigen bedrijf en mensen met een uitkering/pensioen of geen werk zullen tegen elkaar worden afgezet. Reden is dat de verdeling van hulpbronnen hierbij het meest duidelijk lijkt.

3.3.3. Afhankelijke variabelen, kwantitatieve data

De afhankelijke variabelen staan weergegeven in tabel 1. Bepaalde vragen zijn Multiple Response, wat inhoudt dat respondenten meerdere antwoorden konden geven op een vraag.

Tabel 1. Enquêtevragen en toegewezen proactieve (P) of reactieve reactie (R)

Vraag	Antwoorden	Reactie
<i>Domein werken</i>	- Zekerheid vaste baan	R
1. In de toekomst hebben meer mensen flexibel werk en vrijheid in tijdsbesteding in plaats van zekerheid van een vaste baan. Wat zou dan jouw voorkeur hebben?	- Meer vast - In balans - Meer flexibel - Flexibiliteit en vrijheid	R P P
2. In 2037 kun je op meer verschillende plekken werken, waar werk jij dan voornamelijk?	- Vanuit huis - Op een vaste werkplek bij mijn werkgever - Bij verschillende werkgevers op locatie - Op een flexibele werkplek - Ik regel een eigen vaste werkplek - Overall in een café of bibliotheek	P R P P R P
<i>Domein wonen</i>	- In grote supermarkten en winkelketens	R
3. Hoe doe jij in 2037 je dagelijkse boodschappen?	- Ik ga bewust naar kleine winkels in de buurt - Ik bestel alles via internet en laat het bezorgen - Ik bestel op internet en haal het op bij een ophaalpunt - Ik maak/produceer zoveel mogelijk zelf en koop zo weinig mogelijk - Ik bestel direct bij de producent	P P P P P

<i>Domein gezondheid</i>	- Betaalde professionals verzorging thuis	P
4. Stel je hebt zelf thuiszorg nodig. Hoe ga jij dat regelen?	- Verzorging door vrijwilligers, familie of vrienden	P
	- Verhuizen naar een land waar zorg goedkoper is	P
	- Met robots en zorg op afstand	P
	- Verhuizen naar een verzorgingstehuis	R
	- Met een groep zorg zelf inkopen en delen	P
5. Als je nu gezond leeft, blijf je langer vitaal. Als het om je gezondheid gaat, hoe ver kijk je dan vooruit?	- Ik kijk niet vooruit, ik leef nu	R
	- Ik kijk niet echt vooruit	R
	- Gemiddeld	
	- Ik kijk een beetje vooruit	P
	- Ik kijk heel ver vooruit	P
<i>Domein duurzaamheid</i>	- Ik gebruik gewoon net zoveel als ik nodig heb	
6. Energieverbruik door huishoudens veroorzaakt veel CO2-uitstoot. Hoe ziet het energieverbruik van jouw huishouden er in 2037 uit, denk je?	- Ik probeer mijn energieverbruik zoveel mogelijk te verminderen	P*
	- Ik koop energie dan collectief in, dat is goedkoper	P*
	- Ik investeer in duurzame energie	P*
	- Ik ga zelf energie opwekken met bijvoorbeeld zonnecellen	P*
	- Maakt niet uit, energie is dan schoon en gratis	
7. Verkeer is een grote veroorzaker van ongezonde lucht in Rotterdam. Met welk vervoermiddel denk je dat in 2037 het meest zult reizen binnen de stad?	- Mijn eigen auto	R
	- Deelauto	P
	- Een (elektrische) fiets of scooter	P
	- Openbaar vervoer	P
	- Zelfsturende taxi's	P
	- Een eigen hoverboard of segway	P

4. Resultaten

4.1 Kwantitatieve methode, fase 1

In deze paragrafen zal worden onderzocht welke invloed hulpbronnen op reacties hebben. Dit geeft antwoord op sub-vraag [b], zie bladzijde 5.

4.1.1 Domein werken

Het aandeel Nederlanders met een flexibel contract stijgt de afgelopen jaren en dit zal de komende jaren doorzetten. Dit staat tegenover een daling in de vaste contracten (Pen, 2016). Uit de analyse blijkt dat Rotterdammers de meeste voorkeur hebben voor werken in balans (combinatie vast en flexibel contract), namelijk 26.3%, gevolgd door vast (25.9%). Daarna kiezen Rotterdammers voor iets meer flexibel (19.6%). Mensen willen dus vooral vast en flexibel combineren, waarbij men iets meer voorkeur heeft voor vast dan flexibel. Er wordt dus voor een deel wel en niet meebewogen met de trend. Men geeft hierbij een combinatie van een proactieve en reactieve reactie.

Naast flexibele contracten probeert de overheid en het bedrijfsleven aan te sturen op alternatieve vormen van werken, zoals het inzetten op flexibele werkplekken (Soetman, 2011). Rotterdammers blijken met deze trend mee te gaan. Men denkt in 2037 het meeste thuis te werken (namelijk 45.5%), daarna op een flexplek die wordt gedeeld met anderen (33,4%), en als laatste op een vaste werkplek (30,1%). Opvallend is dat Rotterdammers wat betreft werkplek meegaan met de trend. Dit is dus een proactieve reactie. In de volgende paragrafen wordt de invloed van leeftijd, inkomensbron en verwacht inkomen op de voorkeur van arbeidscontract en de verwachte werkplek uiteengezet.

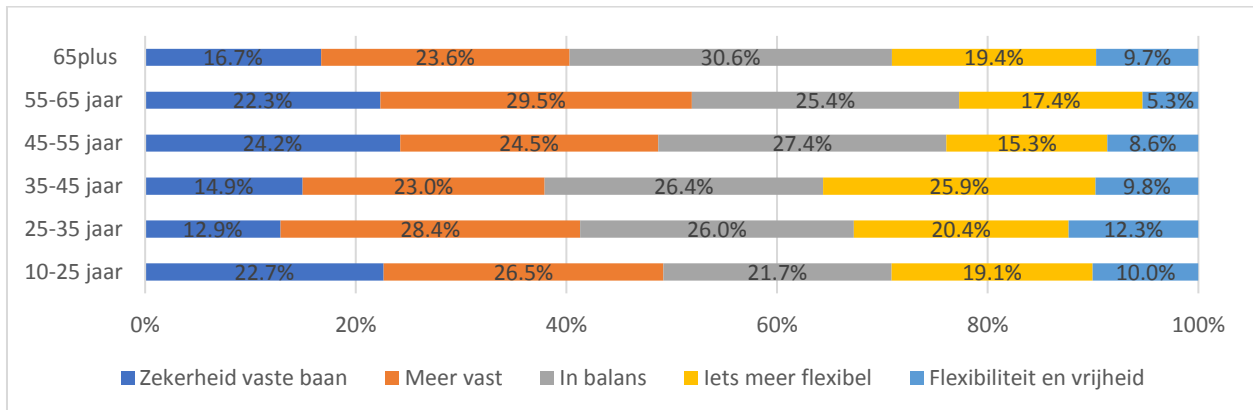
4.1.2 Leeftijd

Het persoonskenmerk leeftijd (als indicator voor hulpbronnen) heeft invloed op hoe Rotterdammers het liefste hun arbeidscontract zien (zie figuur 1).¹ De verwachting was dat jongeren voorkeur hebben voor een flexibel contract, omdat zij meer hulpbronnen zouden bezitten (dus meer proactief zijn) en ouderen voor een vaste aanstelling. Opvallend is dat juist de Rotterdammers tussen 10 en 25 jaar een hoge voorkeur hebben voor een vast contract. Betrokkenen tussen 25 en 45 jaar kiezen veel minder voor een vast contract in vergelijking tot 10 tot 25 jarigen. Zij kiezen vaker voor een flexibel contract. De voorkeur voor een vast contract stijgt na 45 jaar. De verwachting dat jongeren meer proactief zouden reageren lijkt dus niet

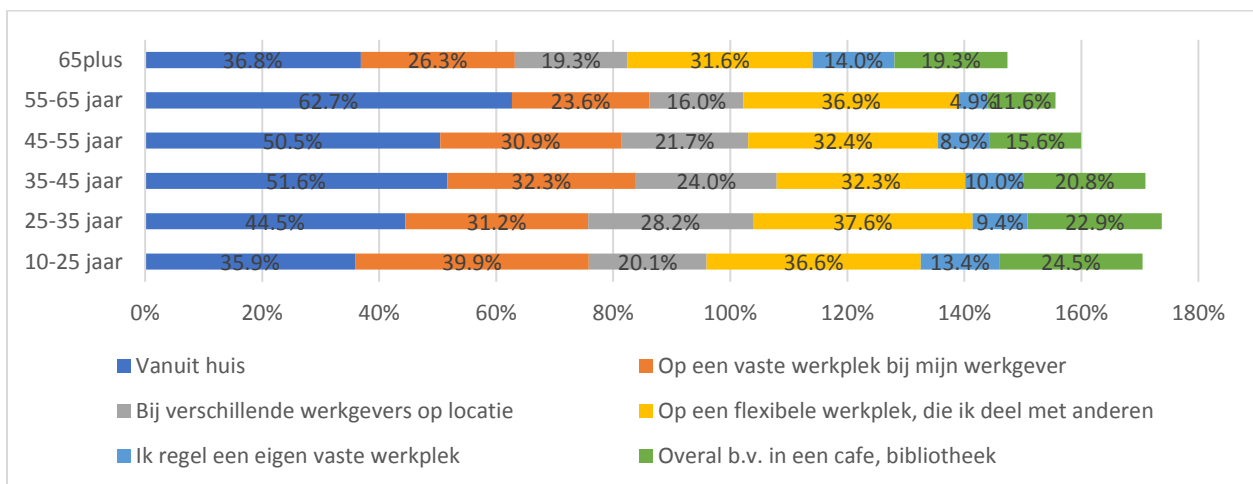
¹ Chi kwadraat: $X^2(20, N=1713) = 45.626, p < .001$.

helemaal op te gaan.

Hetzelfde is zichtbaar bij de vraag waar mensen denken te werken in 2037 (zie figuur 2).² Jongeren tussen de 10 en 25 jaar kiezen het meeste voor de vaste werkplek, terwijl de rest liever thuis werkt. Jongeren lijken daardoor minder mee te gaan in deze trend, terwijl Rotterdammers vanaf 25 jaar dit wel lijken te doen. Jongeren reageren dus niet meer proactief dan ouderen.

Figuur 1. Leeftijd en voorkeur arbeidscontract in 2037³

Figuur 2. Leeftijd en werkplek in 2037⁴

² Chi kwadraat: $X^2(30) = 111.585, p < .001$. Bij Multi respons variabelen kan er geen N worden gerapporteerd bij de Chi kwadraat. Mensen konden namelijk meerdere antwoorden geven waardoor het niet duidelijk is hoeveel mensen de vragen hebben beantwoord.

³ In 2037 zullen veel mensen tussen den 55 en 65plus niet meer werken, hun antwoorden op het gebied van arbeidscontract en werkplek zijn daarom minder nuttig.

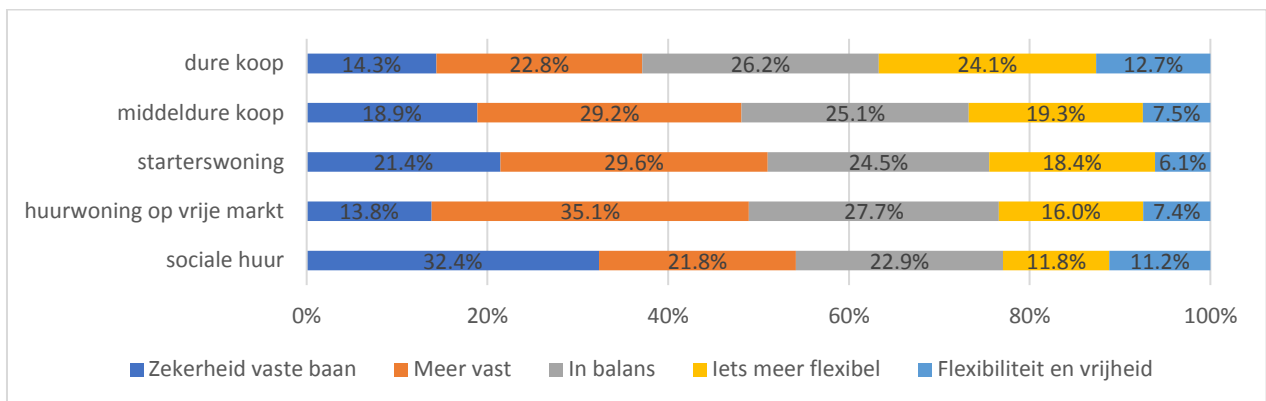
⁴ De percentages van figuren met Multi Response variabelen liggen hoger dan 100%, omdat mensen meerdere antwoorden konden geven.

4.1.3. Inkomensbron

Voor de persoonskenmerk inkomensbron is het minder nuttig de voorkeur van contract of werkplek uiteen te zeten omdat het geen inzicht geeft in hulpbronnen maar in de (mis)match tussen voorkeur en situatie.

4.1.4. Verwacht inkomen

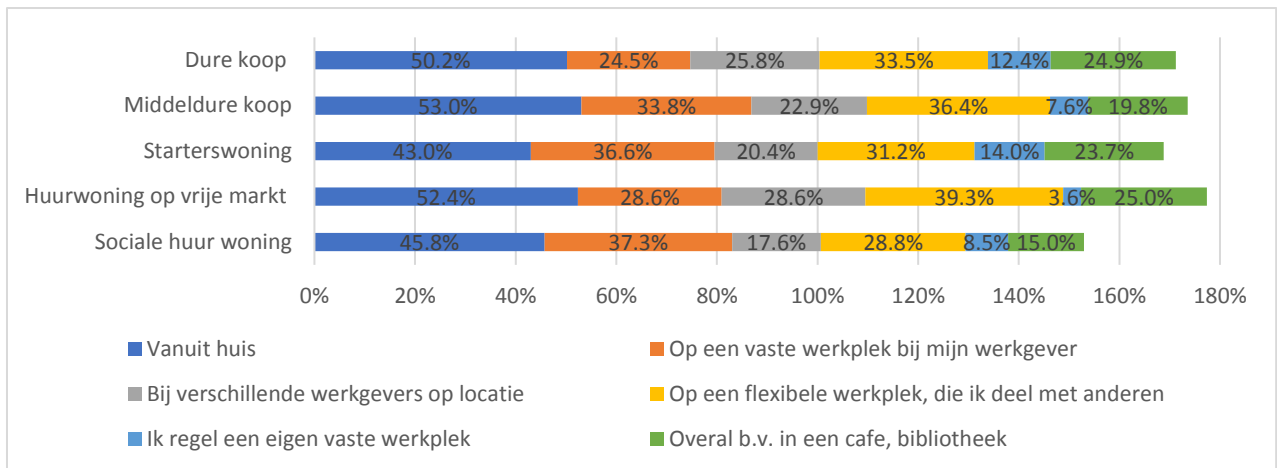
Ook het verwachte inkomen speelt een rol in de voorkeur van arbeidscontract (figuur 3)⁵ en de verwachting waar iemand in 2037 werkt (figuur 4).⁶ Rotterdammers die in 2037 verwachten te wonen in een sociale huurwoning kiezen significant vaker voor de zekerheid van een vaste aanstelling, terwijl Rotterdammers die in een dure koopwoning denken te wonen juist kiezen voor flexibiliteit en vrijheid. Dit komt overeen met de verwachting dat mensen met een hoger inkomen meer proactief reageren. Deze uitkomst gaat ook op voor de werkplek. Mensen die verwachten in een dure koopwoning te wonen denken meer vanuit huis én op flexibele werkplekken te werken, terwijl Rotterdammers die verwachten in een sociale huurwoning te wonen significant vaker denken een vaste werkplek te hebben.

Figuur 3. Verwacht inkomen en voorkeur arbeidscontract in 2037

⁵ Chi kwadraat: $X^2(16, N=1160) = 42.058, p < .001$.

⁶ Chi kwadraat: $X^2(24) = 42.719, p = .011$.

Figuur 4. Verwacht inkomen en werkplek in 2037

4.2.1 Domein wonen

In deze thesis is het domein wonen beperkt tot één item, namelijk het doen van inkopen. De andere vragen binnen dit onderwerp waren minder van toepassing in het kader van trends.

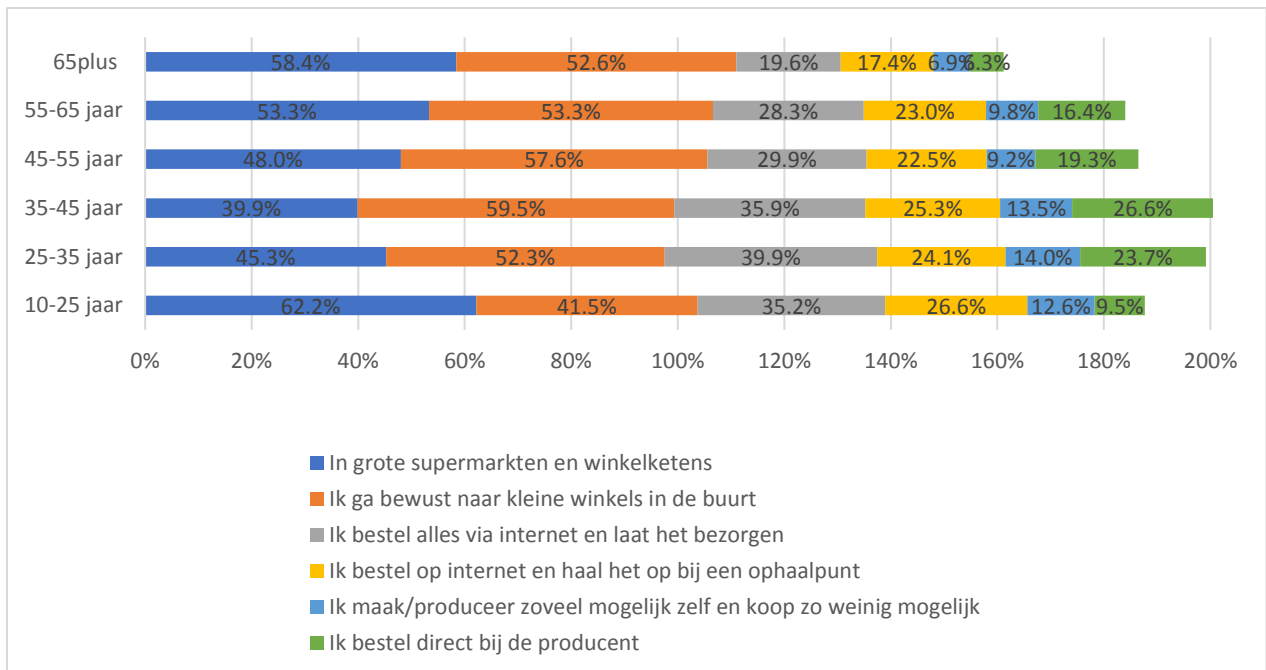
Winkelen in oude stijl neemt af in populariteit. Mensen kopen liever direct bij de producent of online (Molenaar, 2016). Deze trend zal zich voortzetten (CBS, 2012). De verwachting is dat in de toekomst de kleine speciale winkels in populariteit toenemen. Samen met de horeca zorgen zij voor een belevingscultuur (Molenaar, 2015). Maar liefst 54,8% van de Rotterdammer denkt in 2037 online te shoppen.⁷ Tegelijkertijd geven Rotterdammers aan hun boodschappen te doen in de kleine winkels (53.1%) of in grote supermarkten (50.1%).

4.2.2 Leeftijd

Jongeren tussen 10 en 25 jaar zeggen hun boodschappen in 2037 het liefste in grote supermarkten en online te doen (zie figuur 5)⁸, terwijl Rotterdammers van 25 jaar en ouder liever naar de kleine winkels in de buurt gaan. Het online shoppen lijkt iets af te nemen na 45 jaar. Direct bestellen bij de producent doen Rotterdammers tussen 25 en 45 jaar het meeste. Jongeren reageren meer proactief op het gebied van online shoppen, maar niet op het gebied van de kleine winkels. Na 25 jaar neemt de voorkeur voor het doen van inkopen in de kleine winkel juist toe.

⁷ Hierbij zijn de twee categorieën van online shoppen (laten bezorgen en ophalen bij ophaalpunt) bij elkaar opgeteld.

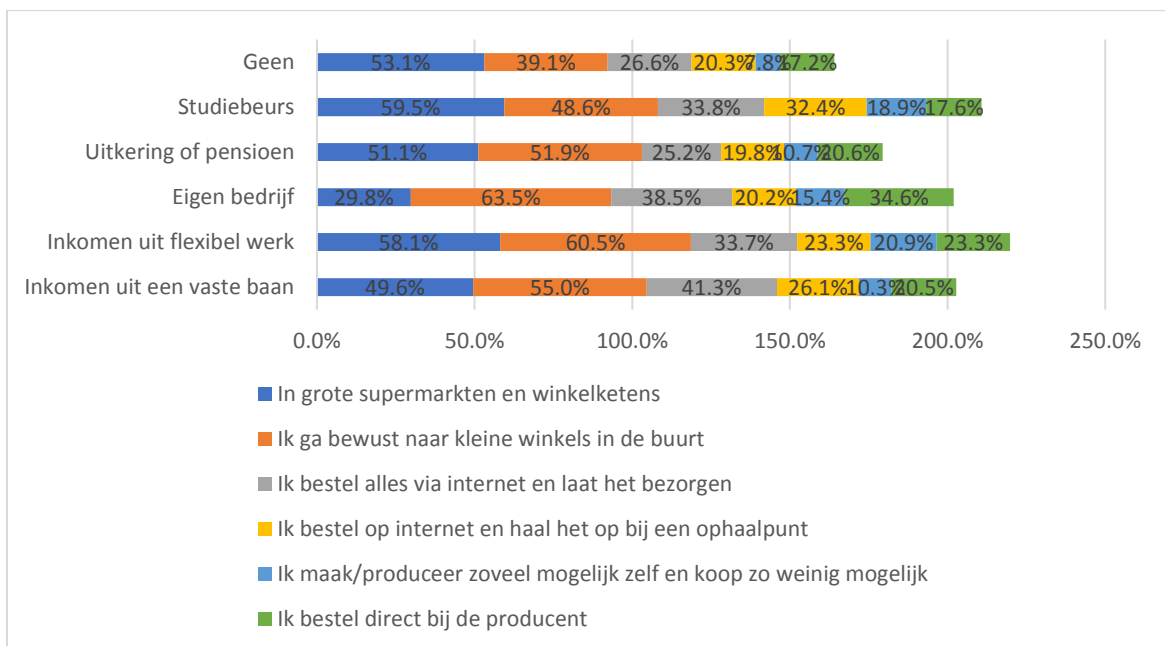
⁸ Chi kwadraat: $X^2(35) = 273.819$, $p < .001$.

Figuur 5. Leeftijd en boodschappen in 2037

4.2.3 Inkomensbron

Ondernemers bestellen in 2037 meer online, kopen meer bij de producent en gaan vaker naar de kleine winkel, (zie figuur 6). Voor werkenden lijkt er geen duidelijk verband in vergelijking tot niet-werkenden. Ondernemers lijken meer de trend mee te gaan en proactief te reageren.⁹

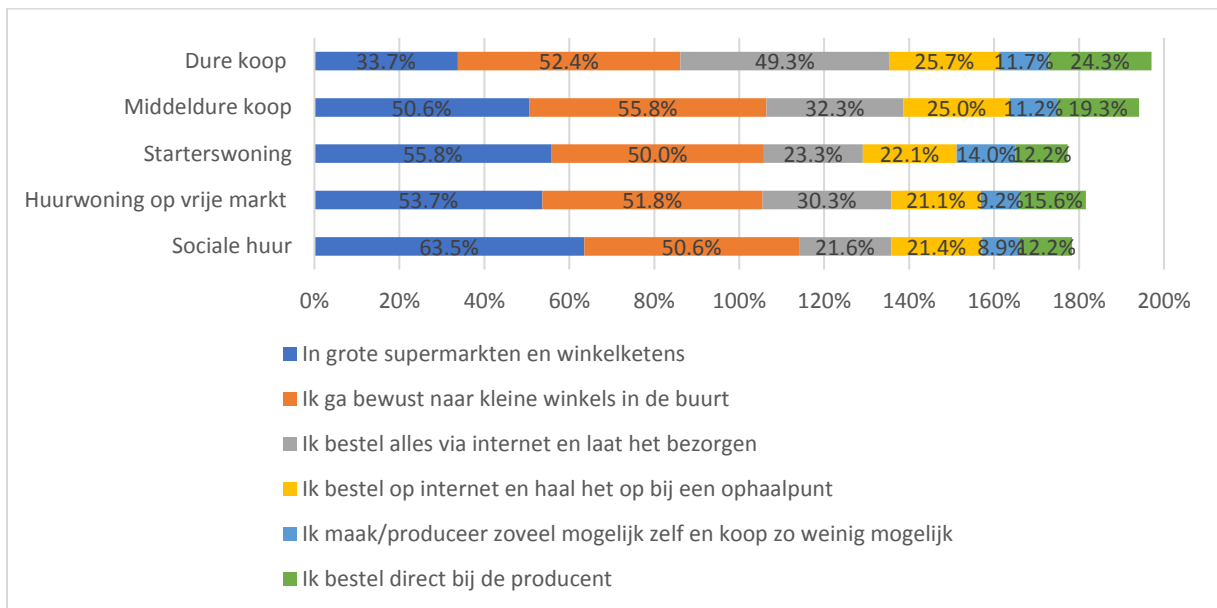

Figuur 6. Inkomensbron en boodschappen in 2037

⁹ Chi kwadraat: $X^2(42) = 123.286$, $p < .001$.

4.2.4 Verwacht inkomen

Mensen die verwachten in 2037 een dure koopwoning te bezitten gaan er vanuit dat ze significant meer online en bij de producent bestellen maar minder naar de grote supermarkt gaan, in vergelijking tot mensen die in 2037 verwachten in een sociale huurwoning te wonen, (zie figuur 7).¹⁰ De eerst genoemden denken echter niet significant meer boodschappen te doen in kleine winkels. Zij lijken gedeeltelijk proactief te reageren.

Figuur 7. Verwacht inkomen en boodschappen in 2037

4.3.1 Domein gezondheid

Ouderen blijven steeds langer thuis wonen en dat wordt ook gestimuleerd door de overheid. Mensen die aanspraak willen maken op zorg worden eerst geacht hulp vanuit de omgeving te inventariseren. Mensen moeten zelfredzaam zijn en hun zorg zelf gaan inkopen of naasten inschakelen (Rijksoverheid, 2013). Verzorging in een tehuis is niet meer gangbaar. Zorg door robots is in opkomst. Robots zouden bepaalde werkzaamheden van verzorgers kunnen overnemen (Robotzorg, 2016). Rotterdammers gaan grotendeels mee in de trend. Maar 15,5% zegt voor een verzorgingstehuis te kiezen wanneer ze in 2037 zorg nodig hebben. Het meeste (53%) wordt voor professionele verzorging thuis gekozen. 43,6% zegt zorg in te kopen met anderen en dat te delen en 27,5% doet beroep op familie of vrienden. De verzorging van robots wordt minder vaak gekozen (18,3%). Hieruit blijkt dat Rotterdammers zorg buiten de overheid om willen gaan regelen, mensen kiezen immers voor verzorging thuis. Echter lijkt de hulp van

¹⁰ Chi kwadraat: $X^2(28) = 204.411$, $p < .001$.

naasten en de zorg van robots hierbij achter te blijven. Rotterdammers reageren dus deels proactief, maar gaan niet helemaal mee in de trend.

Vooruitkijken wordt gezien als één van de onderdelen van proactief reageren (Keck & Sakdapolrak, 2013). In de enquête werd gevraagd naar het vooruitkijken van Rotterdammers wat betreft hun gezondheid. Het merendeel geeft aan dat ze gemiddeld vooruit kijken, namelijk 38.8%. Gevolgd door 34.3% die aangeeft aardig vooruit te kijken. Als de twee categorieën van ‘niet heel erg vooruit kijken’ en ‘niet vooruit kijken’ worden samengenomen komt dit neer op 16.3%. Vergeleken met de twee categorieën ‘aardig vooruit kijken’ tot ‘ver vooruit kijken’ (44.6%) lijken Rotterdammers proactief om te gaan met hun gezondheid.

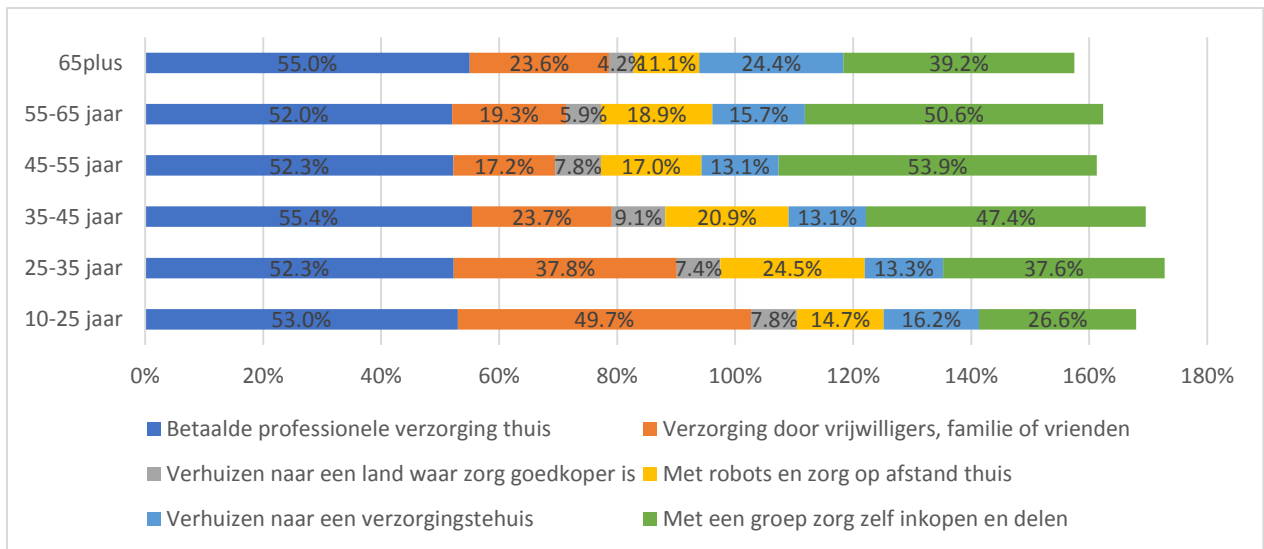
4.3.2 Leeftijd

De manier waarop Rotterdammers denken zorg te regelen in 2037 hangt af van leeftijd, (zie figuur 8). Jongeren kiezen in vergelijking tot anderen meer voor de verzorging door naasten. Daarnaast kiezen jongeren en 65-plussers ook meer voor de verzorging in een verzorgingstehuis en minder voor de zorg van robots. Mensen tussen 25 en 65 jaar laten zich liever door een robot verzorgen dan dat ze in een tehuis worden verzorgd. Naarmate mensen verouderen worden naasten minder ingeschakeld en wordt er meer zorg ingekocht. Jongeren gaan mee in trend van verzorging door naasten maar de verzorging in een tehuis is relatief hoog. Jongeren reageren dus zowel proactief als reactief.

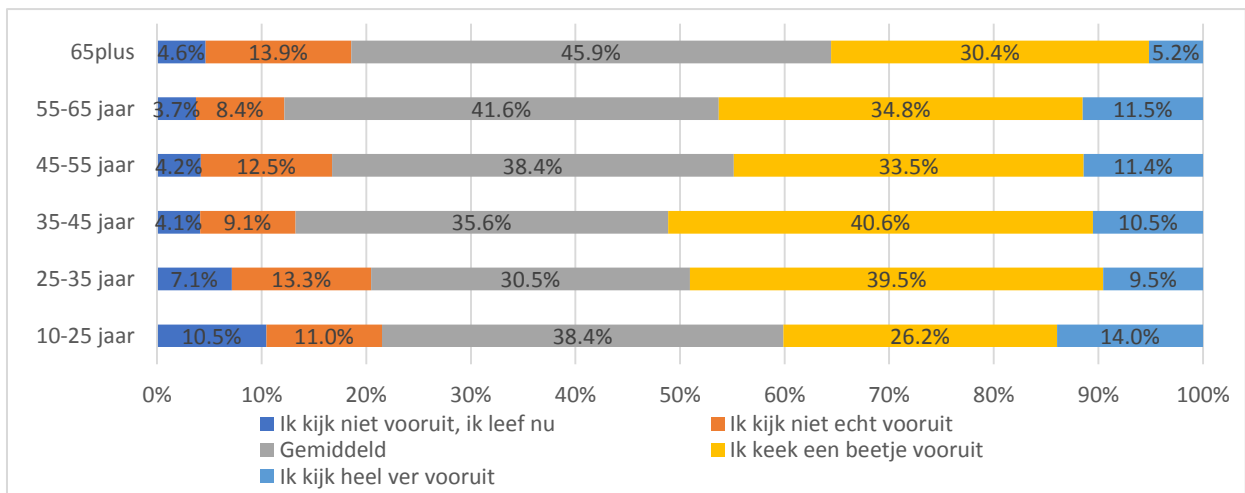
Ook verschilt het tussen leeftijden hoe ver Rotterdammers vooruit kijken, (zie figuur 9).¹¹ Jongeren en 65-plussers kijken het minste vooruit¹². Rotterdammers tussen 25 en 45 jaar kijken het meest vooruit. Jongeren reageren dus niet meer proactief dan ouderen.

¹¹ Chi kwadraat: $X^2(20, N=1354) = 41.756, p=.003$.

¹² Niet echt vooruitkijken en helemaal niet vooruitkijken bij elkaar opgeteld, ten opzicht van een beetje vooruitkijken en helemaal vooruitkijken.

Figuur 8. Leeftijd en zorg in 2037

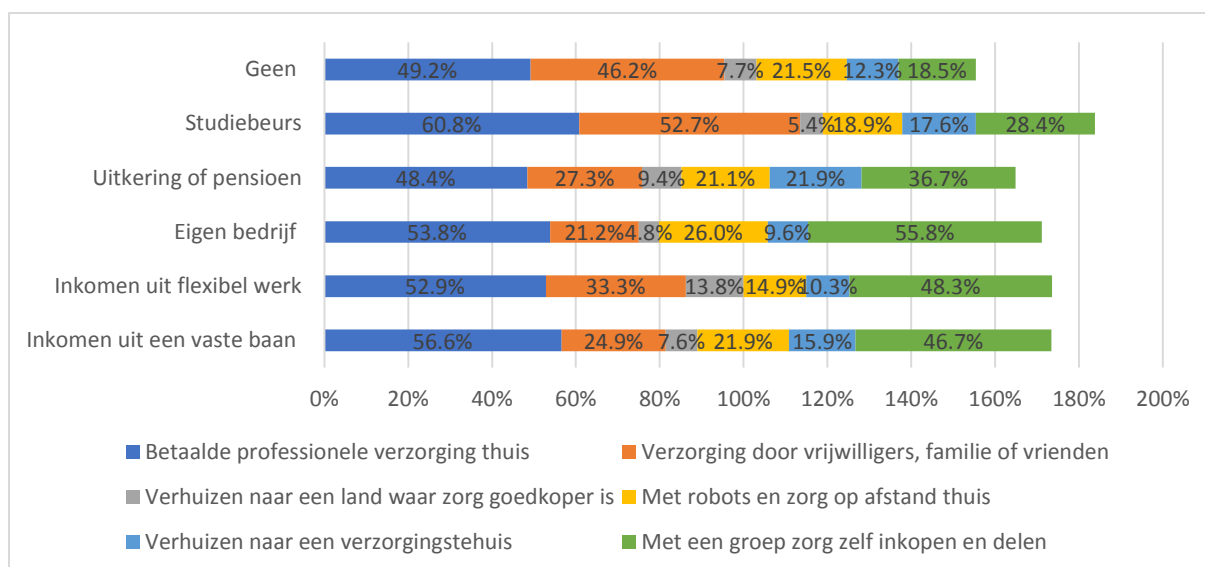

Figuur 9. Leeftijd en vooruitkijken wat betreft gezondheid in 2037

4.3.3 Inkomensbron

Mensen met een eigen bedrijf geven het meeste aan zorg in te gaan kopen en te delen in 2037. Ze kiezen niet significant minder voor de verzorging in een tehuis of meer betaalde professionele zorg thuis of de zorg van naasten, (zie figuur 10). Ze reageren dus meer proactief op het gebied van zorg inkopen en delen. Werkenden gaan niet meer mee met de trend dan niet-werkenden. Ze kiezen niet meer voor zorg thuis of de hulp van naasten en kiezen niet significant minder voor het verzorgingstehuis. Hoever Rotterdammers vooruitkijken wat betreft hun gezondheid wordt niet bepaald door inkomensbron.¹³

¹³ Chi kwadraat: $X^2(24, N=840) = 30.547, p=.167$.

Figuur 10. Inkomensbron en zorg in 2037

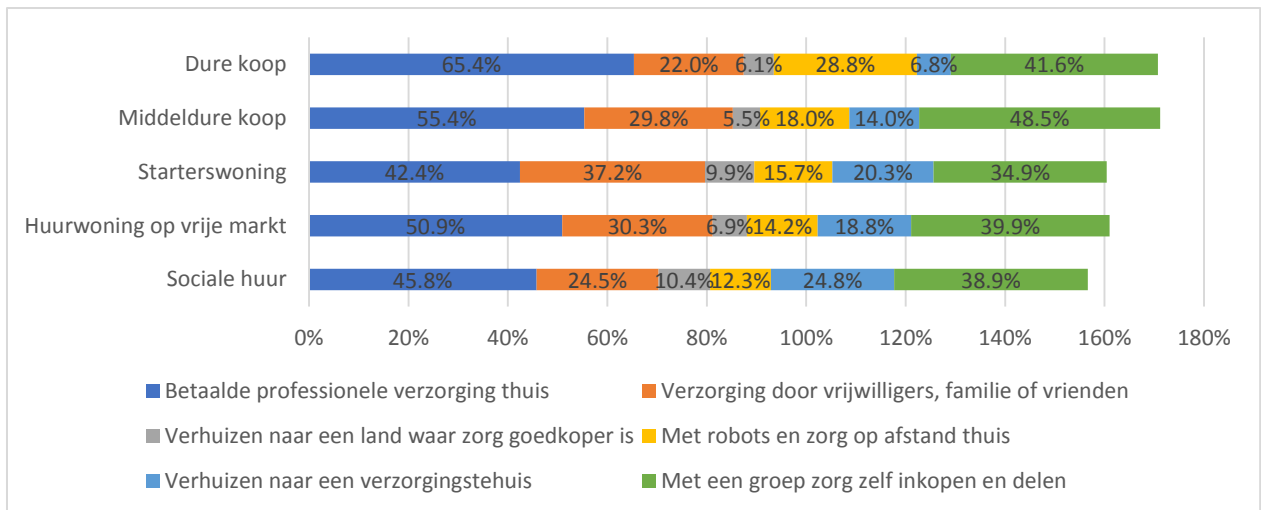
4.3.4 Verwacht inkomen

Rotterdammers die in 2037 verwachten in een duur koophuis te wonen hebben significant minder voorkeur voor een verzorgingstehuis en juist meer voorkeur voor professionele zorg thuis en robotzorg in vergelijking tot mensen die in een sociale huurwoning denken te wonen.¹⁴ Mensen met een hoog inkomen lijken dus meer proactief te reageren dan mensen met een laag inkomen, (zie figuur 11).

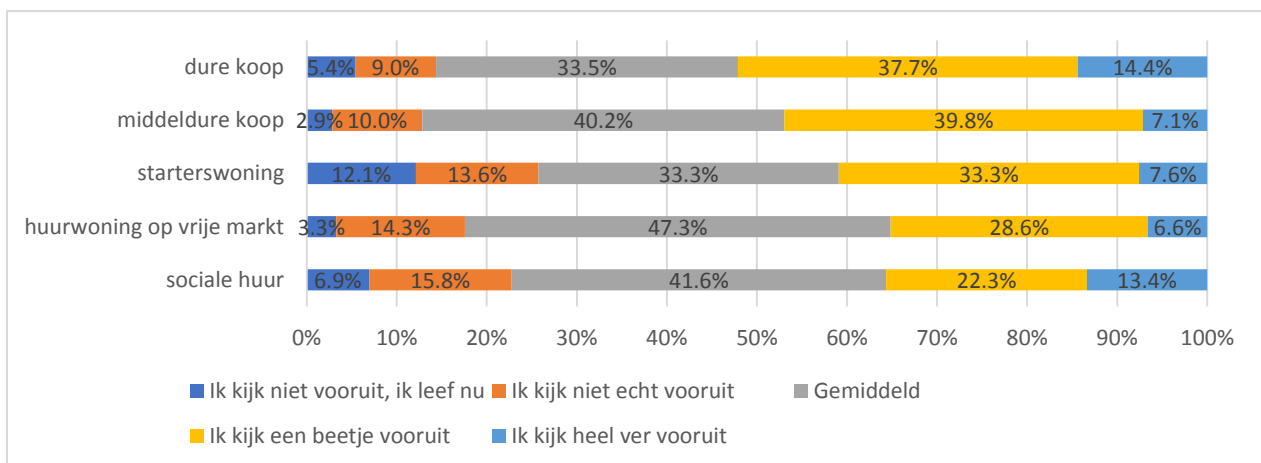
Mensen die in 2037 verwachten in sociale huurwoning te wonen lijken minder vooruit te kijken. Ze kijken namelijk het minste een beetje vooruit en geven juist het meest aan niet echt vooruit te kijken, (zie figuur 12).¹⁵ Rotterdammers met een hoger inkomen lijken daardoor meer proactief te reageren.

¹⁴ Chi kwadraat: $X^2(28) = 223.816$, $p < .001$.

¹⁵ Chi kwadraat: $X^2(16, N=1016) = 49.078$, $p < .001$.

Figuur 11. Verwacht inkomen en zorg in 2037

Figuur 12. Verwacht inkomen en vooruitkijken wat betreft gezondheid in 2037

4.4.1 Domein duurzaamheid

Verduurzaming en vermindering van energieverbruik krijgt in toenemende mate aandacht in Nederland en zal de komende jaren toenemen. Het energieverbruik van huishoudens en bedrijven is gestabiliseerd en daalt zelfs. Actieve energiebesparing en innovatie wordt steeds gangbaarder (Netbeheer Nederland, 2014). Wanneer Rotterdammers wordt gevraagd hoe hun energieverbruik eruit ziet in 2037 dan geeft 43.3% aan dat zij hun energieverbruik gaan verminderen, 38.2% wekt energie zelf op via bijvoorbeeld zonnepanelen en 34.4% investeert in duurzame energie. 17.4% geeft aan net zoveel te gebruiken als ze nodig hebben. Rotterdammers lijken dus mee te gaan in de trend van energievermindering en verduurzaming. Er kan daarbij nog een onderscheid worden gemaakt binnen deze proactieve reactie. Mensen die zeggen hun energieverbruik te gaan minderen lijken meer volgens de

aanpassingsreactie te reageren, terwijl de mensen die aangeven zelf energie op te wekken of te investeren in schone energie lijken meer te reageren volgens de veranderingsreactie.

Gemeente Rotterdam stimuleert het gebruik van de fiets of het openbaar vervoer. Het fietsverkeer en openbaarvervoer gebruik stijgt de laatste jaren flink. Dit aandeel moet verder groeien (Gemeente Rotterdam, 2016b). Rotterdammers lijken met deze trend mee te willen gaan en dus proactief te reageren. Als hen wordt gevraagd welk vervoersmiddel zij denken te gebruiken in de stad in 2037 dan kiest 60% voor het openbaar vervoer en 58.7% een (elektrische) fiets of scooter. Maar 13.1% kiest voor de eigen auto.

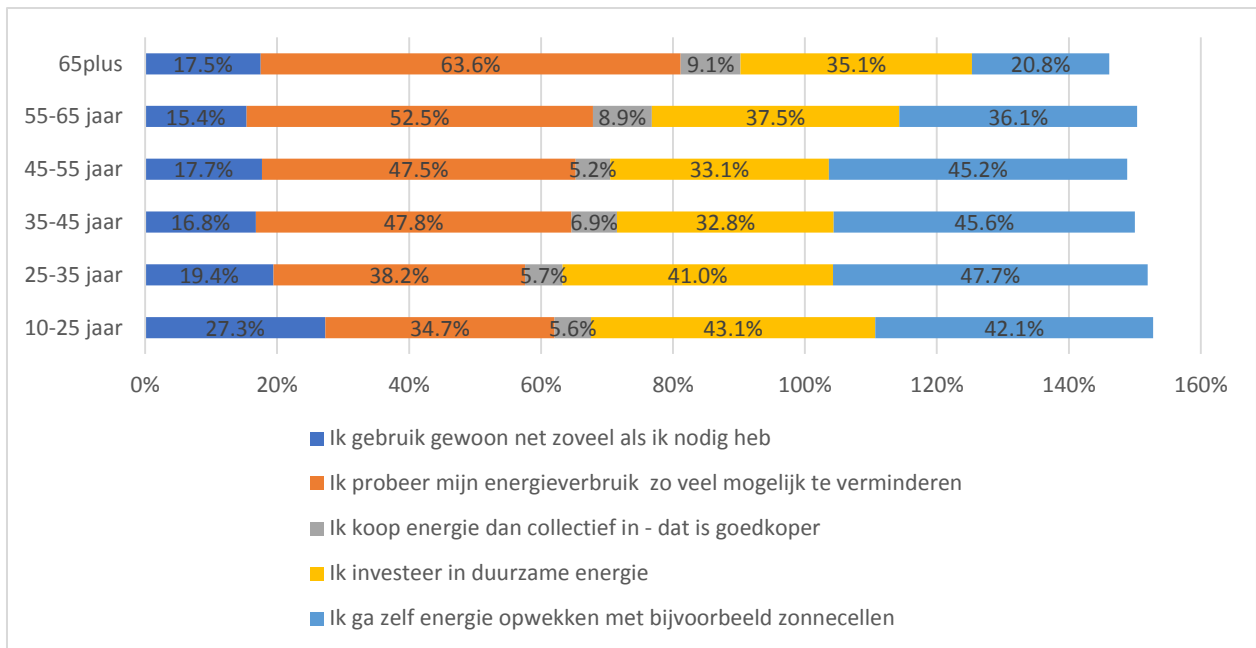
4.4.2 Leeftijd

Opvallend is dat weer de Rotterdammers tussen 10-25 jaar significant het meeste aangeven zoveel energie te gebruiken als ze nodig hebben, (zie figuur 13).¹⁶ Echter jongeren willen ook het meeste investeren in duurzame energie en zelf energie opwekken. Dit wijst juist op de veranderingsstrategie. Rotterdammers tussen 25 en 35 jaar geven ook in hoge mate aan te willen investeren in schone energie of willen zelf energie op wekken. Vanaf 35 jaar is te zien dat Rotterdammers vooral kiezen voor het verminderen van energieverbruik. Mensen tot 35 jaar reageren veelal volgens de veranderingsreactie (waarbij jongeren dus ook hoog scoren op de reactieve reactie). Terwijl Rotterdammers vanaf 35 jaar meer volgens de aanpassingsreactie reageren.

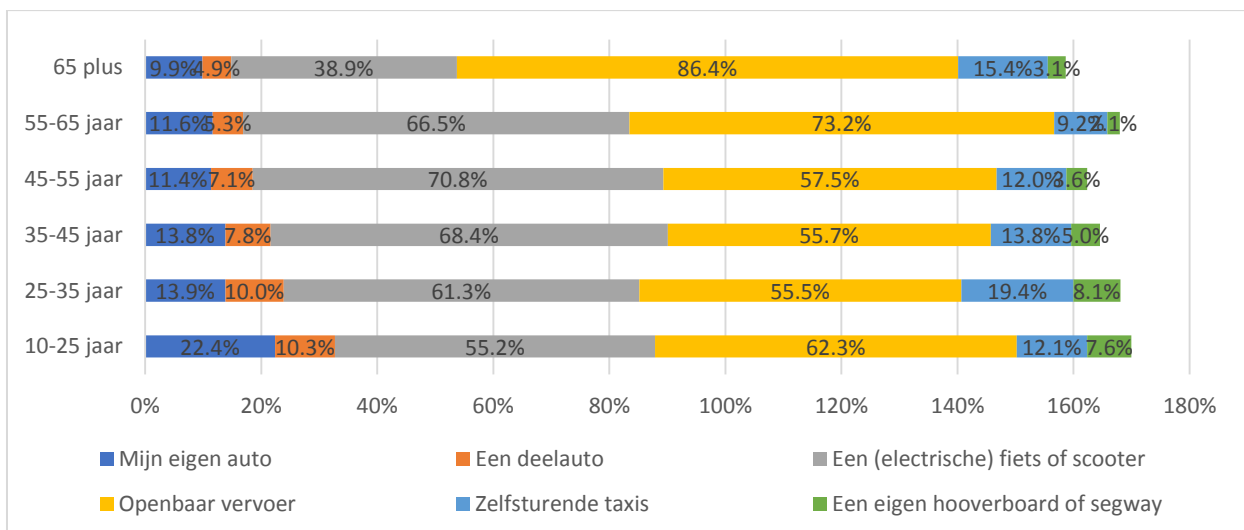
Jongeren geven ook het meeste aan dat zij de auto blijven gebruiken in de stad in 2037.¹⁷ Dit gebruik neemt af naarmate mensen ouder worden, (zie figuur 14). Het fietsgebruik neemt toe tot de leeftijd van 55 jaar. Het openbaar vervoer wordt door iedereen veel gebruikt, maar het meeste door 65-plussers.

¹⁶ Chi kwadraat: $X^2(30) = 113.276$, $p < 0.001$.

¹⁷ Chi kwadraat: $X^2(24) = 65.676$, $p < 0.001$.

Figuur 13. Leeftijd en energieverbruik in 2037

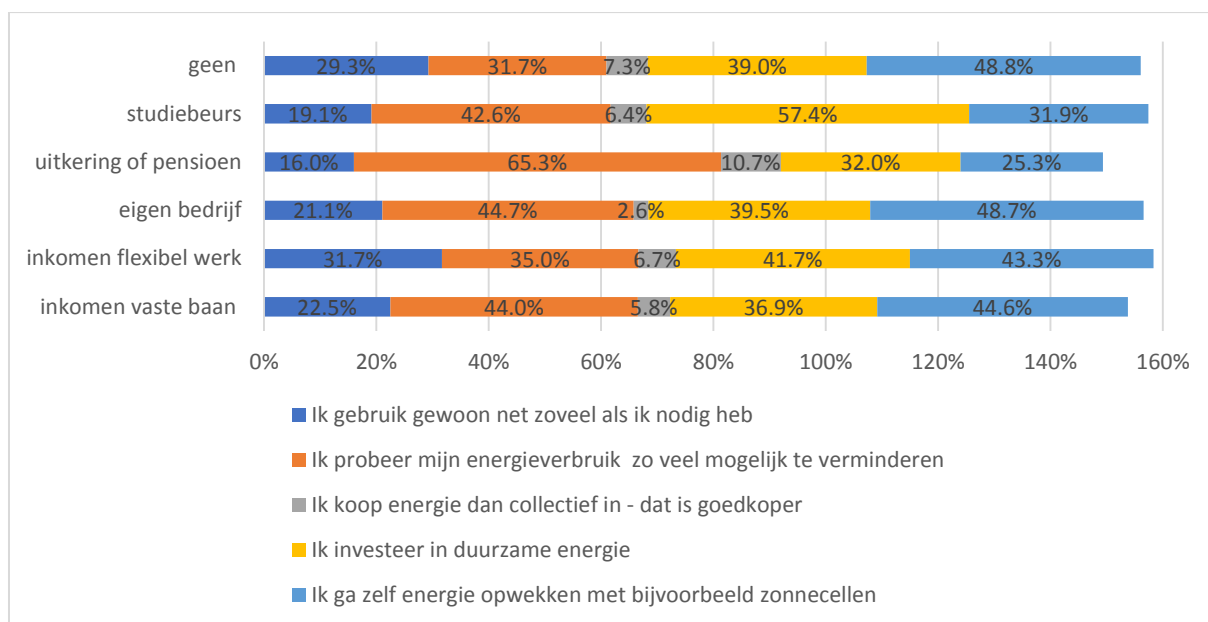
Figuur 14. Leeftijd en vervoersmiddelen in de stad in 2037

4.4.3 Inkomensbron

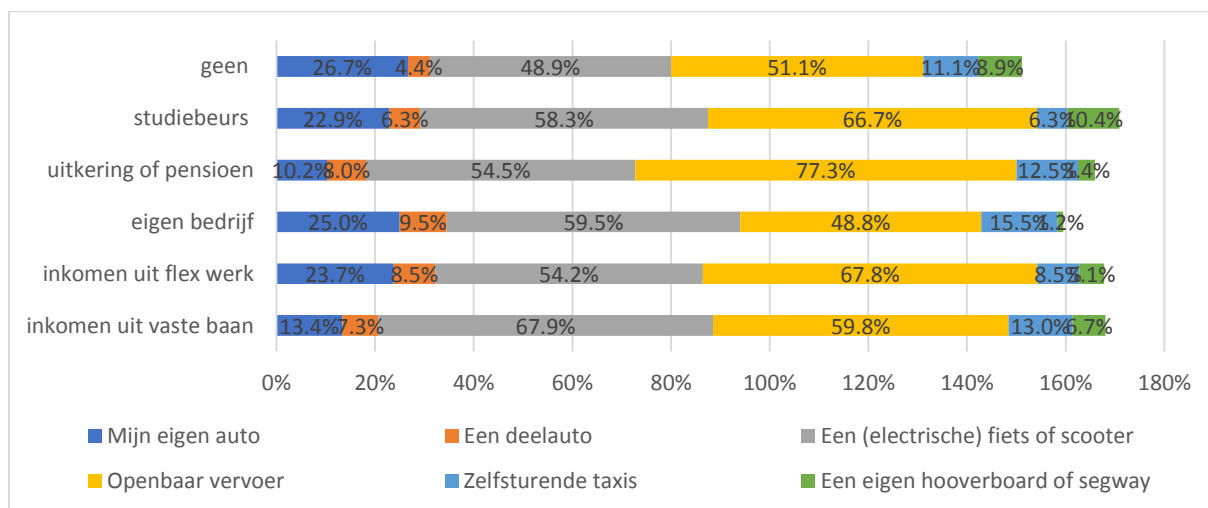
Werkenden of ondernemers reageren niet meer proactief dan niet-werkenden, (zie figuur 15). Mensen zonder werk geven namelijk juist aan te investeren in schone energie of het zelf te willen opwekken, dit is een veranderingsreactie. Mensen met een uitkering/pensioen willen juist hun energie verminderen. Werkenden en mensen met een eigen bedrijf zetten ook in op investeren of zelf opwekken.¹⁸

¹⁸ Chi kwadraat: $X^2(25) = 52.209$, $p = .001$.

Ditzelfde geldt ook voor gebruik van vervoersmiddelen, (zie figuur 16). De voorkeur voor de auto is niet lager voor werkenden dan voor niet-werkenden. Er wordt niet significant meer gebruik gemaakt van de fiets door een van de groepen. Het openbaar vervoer wordt vooral gebruikt door mensen met een uitkering/pensioen.

Figuur 15. Inkomensbron en energieverbruik in 2037

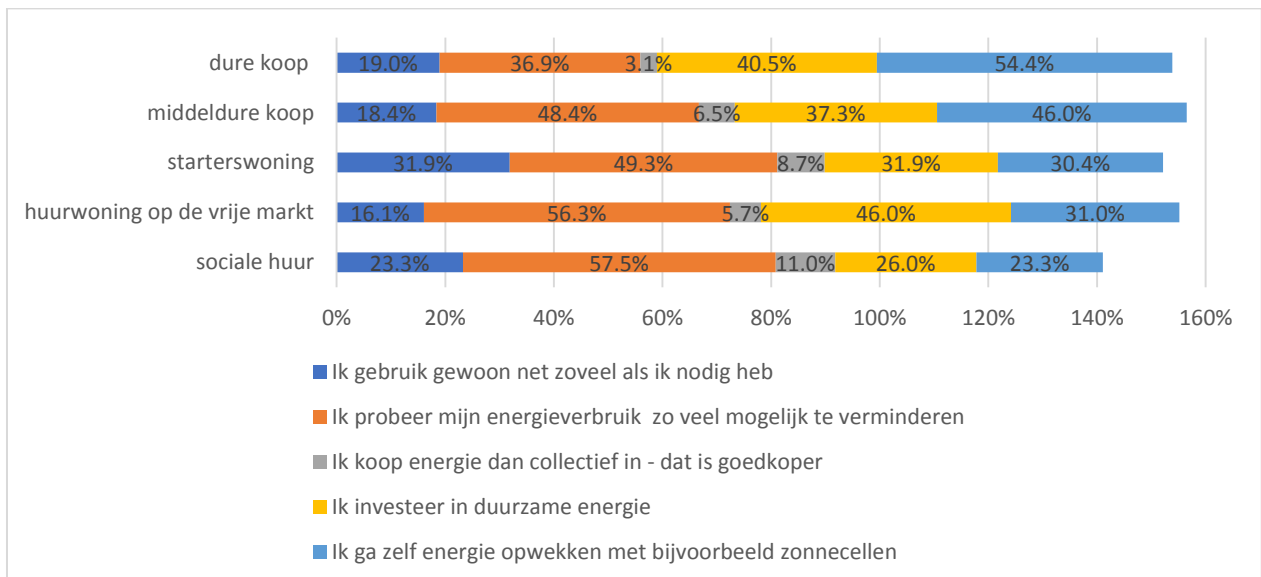
Figuur 16. Inkomensbron en vervoersmiddelen in de stad in 2037

4.4.4 Verwacht inkomen

Mensen die in 2037 verwachten in een sociale huurwoning te wonen lijken meer aan te geven dat ze de energie gebruiken die ze nodig hebben vergeleken met de mensen die in een dure koopwoning denken te wonen, (zie figuur 17). Dit verschil is echter niet significant. Opvallend

is wel dat mensen in een dure koopwoning vooral willen investeren in schone energie en zelf energie willen opwekken. Terwijl mensen in een sociale huurwoning in 2037 hun energie vooral willen verminderen.¹⁹ Mensen met meer inkomen lijken meer volgens de veranderingsreactie te reageren en mensen met een laag inkomen volgens de aanpassingsreactie.

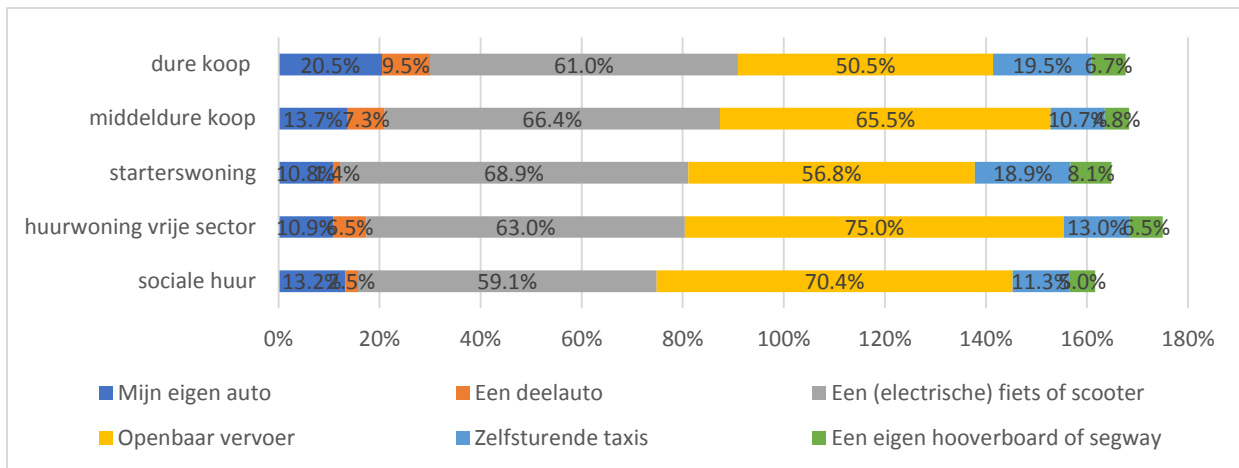
Het gebruik van vervoersmiddelen verschilt ook tussen inkomens, (zie figuur 18). Het openbaar vervoer wordt het meeste gebruikt door meer mensen die in 2037 denken in een sociale huurwoning te wonen. Het gebruik van de fiets is voor beide groepen gelijk. Het autogebruik lijkt zelfs hoger onder mensen met een dure koopwoning, maar is niet significant. Mensen met een hoger inkomen gebruiken niet meer de fiets/scooter of het openbaar vervoer dan mensen met een lager inkomen en reageren dus niet meer proactief.²⁰

Figuur 17. Verwacht inkomen en energieverbruik in 2037

¹⁹ Chi kwadraat: $X^2(24) = 118.621$, $p < .001$.

²⁰ Chi kwadraat: $X^2(24) = 65.676$, $p < .001$.

Figuur 18. Verwachte inkomen en vervoersmiddel in 2037

4.5 Kwalitatieve methode, fase 2

In de volgende paragrafen wordt de relatie tussen leeftijd en reacties per domein verklaard. Dit geeft antwoord op sub-vraag [c], zie bladzijde 5.

4.5.1 Domein werken

Uit de kwantitatieve data is gebleken dat jongeren (10 tot 25 jaar) en 45-plussers een voorkeur hebben voor een vast contract. In de groepsgesprekken wordt het volgende daarover gezegd. Rotterdammers geven aan dat een vaste baan een voorwaarde is voor volgende stappen in het leven van jongeren, zoals het kopen van een huis (Focusgroep: Prinsenland). 45-plussers geven in de focusgroepen aan dat zij verzekerd willen zijn van een vast inkomen in verband met het opbouwen van pensioen (Focusgroep: Millinparkhuis).

Jongeren (10 tot 25 jaar) verwachten ook op een vaste plek te werken in 2037 en juist niet vanuit huis. Jongeren vinden het moeilijk werk en privéleven gescheiden te houden, zo blijkt uit de gesprekken. Oorzaak die daarvoor wordt genoemd is digitalisering. Jongeren die van werk thuis komen willen ook echt thuis zijn (Focusgroep: Delfshaven1). Door thuis te werken is men altijd bezig met werk. De werkdruk neemt daardoor zorgwekkend toe omdat men de hele dag geacht wordt bereikbaar te zijn. *‘Je bent dus altijd bezig met werk, ook al zit je thuis.’* (Respondent: jongen 3, Focusgroep: Marnix Gymnasium). *‘Ik zit nu al de hele tijd mijn mail te checken’* (Respondent: jongen 1, Focusgroep: Marnix Gymnasium). Daarnaast geven ze ook aan het contact met collega’s te missen (Focusgroep: Hogeschool Rotterdam). De verwachting dat er vanuit huis wordt gewerkt groeit juist naarmate de leeftijd vordert. Mensen die ouder zijn dan 25 jaar vinden thuis werken effectief en efficiënt. Thuis kunnen er namelijk verschillende taken worden gecombineerd en is er meer rust om door te werken. Op kantoor is

er vaak afleiding van collega's. Het bespaart ook kosten in vervoer en op het gebied van werkplekken. Thuis werken vraagt wel om plannen en afstemming tussen privé en werkleven (Focusgroep: Delfshaven1).

4.5.2 Domein wonen

Gebleken is dat Rotterdammers onder 45 jaar, ten opzichte van andere leeftijdsgroepen het meest online gaan winkelen. Jongeren doen vooral boodschappen in de grote supermarkt, terwijl Rotterdammers vanaf 25 jaar liever boodschappen doen in de kleine buurtwinkel. Jongeren geven aan het leuk te vinden om naar de supermarkt te gaan om iets te kopen. Het is een ontmoetingsplek (Focusgroep: Arentschool). Daarnaast ontkom je, volgens jongeren, ook niet meer aan online winkelen omdat er steeds meer leegstand is. De winkels sluiten al om 17 uur en dat past niet in het werkritme. Ze betreuren het wel dat er daardoor minder sociale interactie is (Focusgroep: Hogeschool Rotterdam). In de toekomst wordt meer online besteld. Winkelen was vroeger een gezellig uitje voor de familie: *'Vroeger gingen we de stad in met de kinderen om kleren te kopen. Tegenwoordig zitten ze allemaal 's avonds online kleren te bestellen'* (Respondent: moeder, Focusgroep: Prinsenland). *'Het is meer de generatie van mijn moeder die naar de stad gaat. Mijn generatie zit tegenwoordig liever in een café een speciaal biertje te drinken dan dat ze gezellig gaan winkelen. Ze kijken meer online'* (Respondent: zoon 25 jaar, Focusgroep: Prinsenland). Dit wordt ook beaamd in de Focusgroep Pernis: noodzakelijke of regelmatige boodschappen zullen in de toekomst meer worden besteld. De respondenten (38 en 40 jaar) geven zelf aan dat ze veel boodschappen al online doen. Naar de stad gaan is een uitje samen met vrienden. Ze denken dat in de toekomst winkelen een uitje/belevenis is dat wordt gecombineerd met horeca. Fysieke winkels blijven wel bestaan, want je moet immers je kleding kunnen passen. *'Oudjes die kopen wel want die hebben tijd. Want zolang je beiden werkt heb je geen tijd voor al je boodschappen.'* Bij online winkelen wordt wel de gezelligheid om naar de stad te gaan met vriendinnen gemist (Focusgroep: Seniorenraad Kralingen-Crooswijk).

4.5.3 Domein gezondheid

De kwantitatieve data wijzen uit dat jongeren vooral hun zorg in 2037 willen ontvangen van naasten. De voorkeur voor robot-zorg is voor jongeren en 65-plussers het laagste, maar geldt voor iedereen als laag. De voorkeur voor zorg door naasten neemt af naarmate mensen ouder worden, maar zorg inkopen en delen neemt juist in voorkeur toe. Robots moeten geen zorgtaken overnemen. *'Die robots die praten niet. Die doen het gewoon, het gaat om menselijkheid'*

(Respondent: vrouw 33 jaar, Focusgroep: Millinxbarkhuis). *‘Maar ik denk dat je altijd wel menselijk contact in alle soorten instanties zou moeten houden, omdat mensen anders echt heel eenzaam worden. Het zou nooit te ver gedigitaliseerd moeten worden. Ik denk dat we daar echt voor moeten oppassen in bijna alle vlakken. Omdat je nooit te veel het contact met andere mensen mag verliezen. Anders lig je straks in een ziekenhuisbed en dan komt drie keer per dag een robot naar je toe met wat je nodig hebt. En dat is heel praktisch, dat kost weinig geld. Maar je wordt er wel heel eenzaam van’* (Respondent: meisje 1, Focusgroep: Erasmiaans Gymnasium). Ouderen hebben over het algemeen minder naasten om zich heen, ze zijn vaker eenzaam (Focusgroep: Arentschool). Voor ouderen hangt de zorg van naasten bijvoorbeeld af van of ze zelf (klein)kinderen hebben (Focusgroep: Delfshaven 2). Zorg gezamenlijk inkopen en delen is daarom populairder onder oudere mensen. Moeder (56 jaar) heeft er met vriendinnen over nagedacht later een verpleegster te willen delen (Focusgroep: Delfshaven 2).

4.5.4 Domein duurzaamheid:

Gebleken is dat jongeren enerzijds aangeven net zoveel energie te willen gebruiken als ze zelf willen in 2037, maar anderzijds ook willen investeren in schone energie. Energie zelf opwekken en investeren is vooral onder 35 jaar populair. Rotterdammers na 35 jaar gaan vooral hun energiegebruik verminderen. Jongeren geven aan dat ze bij duurzaamheid aan zonnepanelen denken (Focusgroep: Erasmiaans Gymnasium). Zonnepanelen zouden verplicht moeten worden voor alle huizen (Focusgroep: Marnix Gymnasium). Nederland zou zich moeten richten op energie uit wind en water (Focusgroep: Wijkcentrum Nieuwe Branding). Mensen maken zich zorgen over de gevolgen van de klimaatverandering. *‘Als ik ooit kinderen krijg dan wil ik dat die hier ook gewoon een normaal leven kunnen opbouwen. Want als we met zijn allen zo door gaan is de wereld op een gegeven moment ook wel klaar’* (Respondenten: dochters, Focusgroep: Delfshaven 2). Duurzamer leven moet op een positieve manier worden gestimuleerd. Het zelf opwekken van energie, door bijvoorbeeld zonnepanelen, is het toekomstperspectief. *‘Het zou geweldig zijn als je zelf energie kan maken’* (Respondent: mannelijke student, Focusgroep: Robby en vrienden). *‘Het is belangrijk om voorbereid te zijn op klimaatveranderingen en dan kan het beste gekozen worden voor investeringen. Want daar heeft iedereen profijt van’* (Respondent: vrouwelijke student, Focusgroep: Robby en vrienden).

Uit de kwantitatieve data blijkt dat jongeren aangeven in 2037 veel de auto te gebruiken in de stad. Het gebruik van openbaar vervoer is het hoogste onder 65-plussers. Jongeren geven aan dat je in de auto je jezelf kan zijn. Er kan muziek worden geluisterd en gepraat. Het is een verlengde van de privéruimte. Het openbaar vervoer wordt alleen gebruikt als men zichzelf

geen auto kan permitteren. Het openbaar vervoer wordt ervaren als vies en mensen gedragen zich raar of staren elkaar aan (Focusgroep: Business School Calvijn). De auto geeft ook flexibiliteit voor jongeren. Het is een belangrijk vervoersmiddel naar werk (Focusgroep: Robby en vrienden). Het openbaar vervoer zou aantrekkelijker gemaakt moeten worden door het goedkoper of gratis aan te bieden, zodat de stad minder vervuild raakt (Focusgroep: Marnix Gymnasium). Dit wordt ook beaamd in de Focusgroep Basisschool 't Landje: om het autogebruik te verminderen moeten mensen meer het openbaar vervoer of de fiets nemen. Het openbaar vervoer kan aantrekkelijker worden gemaakt door gratis reizen of dat er meer comfort wordt geboden. Er moeten meer initiatieven komen om het autogebruik te verminderen. Er zijn in de stad namelijk voldoende alternatieve vervoersmiddels, zoals de fiets, metro of longboard (Focusgroep: Erasmiaans Gymnasium). Rotterdammers vanaf 25 jaar gebruiken juist veel minder de auto in de stad. Ze geven aan de auto weg te willen doen als zij op een duurzame manier hun bestemming kunnen bereiken. *'Bij mij staat de auto er alleen omdat ik met de auto binnen een kwartier in Den Haag ben op mijn werk. Met het openbaar vervoer doe ik daar bijna twee uur over'* (Respondent: vrouw, Focusgroep: Mooi Mooi Middelland). Het gebruik van het openbaar vervoer onder 65-plussers is relatief hoog. Het openbaar vervoer is voor hen gratis en hoewel ze eerst liever de auto gebruikten is gratis openbaar vervoer een goede stimulans (Focusgroep: Delfshaven 2).

5. Conclusie

In deze thesis is onderzoek gedaan welke proactieve en reactieve reacties Rotterdammers vertonen op ontwikkelingen en of deze reacties onderscheidend zijn. Daarbij is gekeken welke invloed hulpbronnen (leeftijd -indicator voor hulpbronnen-, inkomensbron en inkomen) hierop hebben en hoe dit te verklaren is. Over het algemeen kan er geconcludeerd worden dat Rotterdammers proactief reageren. Ze volgen maatschappelijke trends en kijken vooruit: in 2037 denken Rotterdammers flexibel te werken, worden boodschappen online en in de kleine winkels in de buurt gedaan, wordt zorg grotendeels zelf geregeld door dit te delen of professionele zorg in te schakelen en wordt het energieverbruik verminderd. Er wordt geïnvesteerd in duurzame schone energie en er wordt in grote mate gebruik gemaakt van de fiets en het openbaar vervoer. Het enige waarbij Rotterdammers niet de trend volledig lijken te volgen is bij het item flexibel arbeidscontract en het inschakelen van zorg door naasten of robots.

De sociale veerkrachttheorie biedt een model om een onderverdeling te maken in reacties van mensen op veranderingen. Zoals in de Methodologie (hoofdstuk 3) genoemd,

kunnen deze reacties niet statistisch worden onderbouwd omdat de vragen in de online enquête niet aan de statistische eisen van de factoranalyse voldeden.

De verwachting was dat het bezit van meer hulpbronnen leidt tot een proactieve reactie. Hieruit volgt dat jongeren (onder de 25 jaar), werkenden en mensen met hoge inkomens proactief zouden reageren. Voor jongeren en werkenden lijkt dit echter niet op te gaan. Dit geldt alleen voor de mensen met een hoog inkomen. Jonge mensen reageren namelijk reactief: ze hebben voorkeur voor een vast arbeidscontract want zij zien dit als een voorwaarde voor andere stappen in het leven. Daarnaast verwachten ze op een vaste plek te werken omdat het moeilijk wordt gevonden om privé en werk te scheiden en zij daarom liever op kantoor werken. Jongeren kiezen meer voor de verzorging in een tehuis en minder voor robotzorg. Zij zien de zorg van robots als onpersoonlijk. Deze groep kijkt niet vooruit wat betreft hun gezondheid. Ten aanzien van het gebruik van energie geven jongeren enerzijds zoveel energie te verbruiken als ze nodig hebben en is de auto een belangrijk vervoersmiddel. Dit laatste zien sommigen als een statussymbool. Alleen op het gebied van online boodschappen doen en het investeren en zelf opwekken van schone energie wordt door jongeren wel proactief gereageerd, omdat de investering in schone energie door sommige jongeren als belangrijk wordt beschouwd.

Verder hangt het per domein af hoe de (indicator voor) hulpbronnen leeftijd en werk effect hebben op reacties. Ouderen werken bijvoorbeeld liever vanuit huis. Hier reageren ouderen dus proactief terwijl mensen tussen 25 en 45 jaar liever een flexibel contract willen. Er lijkt dus geen eenduidig beeld. Dit geldt ook voor werkenden. Mensen met werk reageren niet meer proactief dan mensen zonder werk. Alleen ondernemers zijn meer proactief op gebied van het doen van inkopen.

De hulpbron inkomen heeft een overduidelijk effect op hoe Rotterdammers reageren. Mensen met een hoog inkomen laten een proactieve reactie zien in vrijwel alle domeinen. Zij geven de voorkeur aan een flexibel arbeidscontract, verwachten eerder op een flexibele werkplek te werken, doen meer online en in kleine winkels boodschappen, kopen zorg vaker gezamenlijk in. Ook schakelen zij vaker professionele zorg thuis en robotzorg in, kijken verder vooruit wat betreft gezondheid en investeren meer in schone energie in 2037. Alleen op het gebied van vervoersmiddelen hebben mensen met een hoog inkomen niet meer dan de andere groep voorkeur voor het gebruik van fiets of openbaar vervoer.

Naast dat hulpbronnen effect hebben of een persoon veerkrachtig is of niet, laten de resultaten uit deze thesis zien dat de veerkrachtreacties ook onder invloed staan van hulpbronnen. Zo leidt een hoog inkomen significant tot een proactieve reactie. Deze bevindingen voegen kennis toe aan de sociale veerkrachttheorie.

Zoals is in de inleiding wordt genoemd is, wil Rotterdam veerkrachtige burgers. Maar zoals de huidige burgemeester Aboutaleb in de *Resilience Strategie 2016* noemt: *‘Rotterdam heeft veerkracht getoond, maar een kenmerk van een innovatieve stad is ook dat zij vooruit kijkt en niet alleen vertrouwt op ‘behaalde resultaten uit het verleden’* (Resilient Rotterdam, 2016). Zonder dat hij het waarschijnlijk specifiek bedoelt geeft hij hiermee aan dat niet alleen veerkracht, maar juist ook proactieve veerkracht de stad verder kan helpen. Dit specifieke aspect wordt in deze thesis onderschreven.

6. Discussie

Aan de hand van trends is getoetst of Rotterdammers proactief of reactief reageren. In sommige gevallen blijft er discussie mogelijk of een reactie pro- of reactief is. Daarnaast zijn niet-trendvolgers niet per definitie reactief. Hier kunnen ook mensen onder vallen die niet veerkrachtig zijn. Zie verder de Appendix. Daarnaast is er in deze thesis de aanname gedaan dat trends zich doorzetten in de toekomst. Dit blijkt echter niet altijd een goede voorspellende waarde te hebben (WRR, 2010).

Er is geen nulmeting voorhanden van de huidige reacties van Rotterdammers. Mensen die bijvoorbeeld aangeven in 2037 veel de fiets te gebruiken doen dat misschien nu ook al. In deze thesis wordt hen gedrag als proactief gezien. Het lijkt immers of zij zich aanpassen aan de trend, maar doen dit in werkelijkheid niet.

Als reflectie op de wetenschappelijke relevantie kan er worden gezegd dat er in deze thesis onderzoek is gedaan naar sociale veerkrachtreacties. Echter is er in plaats daadwerkelijk gedrag, potentieel gedrag gemeten. Mensen werd immers gevraagd hoe zij in 2037 denken te reageren. Mensen zijn over het algemeen echter niet erg accuraat in het voorspellen van hun eigen gedrag (Epley & Dunning, 2000). De vraag is dan ook of het voorspelde gedrag realiteit wordt in 2037 en of hulpbronnen in dezelfde mate invloed hebben.

De online enquêtes en focusgroepen die worden gebruikt in deze thesis zijn niet afgenomen volgens een aselechte steekproef en zijn niet representatief voor de bevolking van Rotterdam. Daarnaast konden mensen zelf kiezen welke domeinen ze konden invullen waardoor het gevaar bestaat dat bepaalde respondenten zijn over- of ondervertegenwoordigd in een domein. Mensen die bijvoorbeeld bezig zijn met duurzaamheid zullen misschien sneller dit domein invullen waardoor zij oververtegenwoordigd zijn binnen dit domein. Zo kan het lijken of Rotterdammers in grote getalen gaan investeren in schone energie, maar is de groep die alleen energieverbruik vermindert onderbelicht.

Voor vervolgonderzoek is het interessant voor de Gemeente Rotterdam om het project ‘Gesprek met de stad’ longitudinaal op te zetten. Op die manier kan er inzicht worden gekregen of Rotterdammers daadwerkelijk de toekomst vorm kunnen geven en of mensen zich gedragen zoals ze zelf voorspelden. Voor wetenschappelijk vervolgonderzoek is het ten eerste interessant om te onderzoeken waarom inkomen en proactief reageren samenhangen en waarom voor de hulpbron werk minder overduidelijke resultaten zijn gevonden. Ten derde is het interessant om het effect van andere hulpbronnen op veerkrachtreacties te toetsen en dat te verklaren. Op die manier kan er nog meer inzicht worden verkregen in de relatie tussen sociale veerkrachtreacties en hulpbronnen.

Het onderzoek naar sociale veerkracht is maatschappelijk relevant omdat het inzicht geeft in hoeverre mensen mee kunnen doen in de samenleving. Echter in een maatschappij waarbij de overheid verwacht dat mensen steeds veerkrachtiger moeten zijn is het belangrijk om te beseffen dat niet alle burgers hiertoe in staat zijn. De eisen aan zelfredzaamheid vanuit de overheid zijn soms hoog gegrepen (de eis om kennis op peil houden ten behoeve van loopbaan en keuzes maken ten aanzien van pensioen en zorg etc.). Niet elke burger (zelfs de proactieve) is hiertoe in staat. Regelgeving moet rekening houden met de vermogens van burgers (WRR, 2017). Daarnaast is het dus ook van belang om voor ogen te hebben dat wanneer een stad haar burgers stimuleert om proactief te zijn dit vooral Rotterdammers met een hoog inkomen hiertoe in staat zijn. Proactief gedrag kan wel gestimuleerd worden door het aanreiken van hulpbronnen. Dit blijkt uit veelvuldig gebruik van het openbaar vervoer onder mensen met een laag inkomen die gratis kunnen reizen.

In dit onderzoeksproces is geprobeerd de sociale veerkrachtreacties statistisch te onderscheiden door middel van een factoranalyse. Helaas was dit niet mogelijk en blijft het bij een theoretisch construct. Het is wel gelukt om (gedeeltelijk) inzicht te geven hoe hulpbronnen invloed hebben op deze reacties. Tot slot: in het project ‘Gesprek met de stad’ heb ik geparticipeerd door het afnemen van een kleine 100 enquêtes in verschillende wijken van Rotterdam. Dit veldwerk heeft een interessante inblik gegeven in de Rotterdamse bevolking met haar diversiteit. Sommige van deze gesprekken zijn mij bijgebleven tijdens het schrijven van deze thesis.

Literatuurlijst

- Bourdieu, P. (1989). *Economisch kapitaal, cultureel kapitaal, sociaal kapitaal. Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Amsterdam, Nederland: van Genneep.
- CBS. (2012). *Nederland in Europese top online winkelen*. Geraadpleegd op 10-05-2017 via, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2012/20/nederland-in-europese-top-online-winkelen>
- Epley, N., & Dunning, D. (2000). Feeling ‘Holier Than Thou’: Are Self-Serving Assessments Produced by Errors in Self- or Social Prediction? *Journal of Personality and Sociale Psychologie*, 78(6), 861-875.
- Fay-Ramirez, S., Antrobus, E., Piquero, A.R. (2015). Assessing the effect of the Queensland “Summer of Disasters” on perceptions of collective efficacy. *Social Science Research*, 54, 21–35.
- Gemeente Rotterdam. (2016a). *Enquête ‘Gesprek met de stad’*. Geraadpleegd op 26-02-2017, via <https://www.gesprekmetdestad.nl/>
- Gemeente Rotterdam. (2016b). *Fietsen heeft voorrang: Fietsplan Rotterdam 2016-2018*. Geraadpleegd op 12-05-2017 via, https://www.rotterdam.nl/wonen-leven/fietsplan/26340_gh_Fietsplan_onlineversie_150DPI_spreads.pdf
- Gruijter, M., Marissing, E., & Nederland, T. (2010). *Participatiebevordering in de Wmo: Participeren in drie leefdomeinen*. Utrecht, Nederland: Verwey-Jonker Instituut.
- Huitric M., Walker B., Moberg F., Österblom H., Sandin L., Grandin U., Olsson P., Bodegård J. (2009). Biodiversity, Ecosystem Services and Resilience — Governance for a Future with Global Changes, Stockholm Resilience Centre, Sweden.
- Keck, M & P. Sakdapolrak (2013). What is social resilience? Lessons learned and ways forward. *Erkunde*, 67, 5–19.
- Kohnstamm, R. (2009). *Kleine ontwikkelingspsychologie*. Houten, Nederland: Bohn Stafleu van Loghum.
- Mehmood, A. (2016). Of resilient places: planning for urban resilience. *European Planning Studies*, 24, 407-419.
- Mosakowski, E. (1998). Entrepreneurial Resources, Organizational Choices, and Competitive Outcomes. *Organization Science*, 625-643.
- Netbeheer Nederland. (2014). *Energietrends 2014*. Geraadpleegd op 04-05-2017 via, [http://www.netbeheernederland.nl/Content/Files/file/EnergieTrends2014\(1\).pdf](http://www.netbeheernederland.nl/Content/Files/file/EnergieTrends2014(1).pdf)
- Norris, F.H., Galea, S., Friedman, M.J., & Watson, P.J. (2006). *Methods for Disaster Mental Health Research*. New York, NY: The Guilford Press.
- Obrist, B., Pfeiffer, C., & Henley, R. (2010). Multi-layered social resilience a new approach in

- mitigation research. *Progress in Development Studies*, 10, 283-293.
- Pen, J. (2016). *Waarom we een minister van Jongerenzaken nodig hebben*. Geraadpleegd op 05-04-2017 via, <https://brandpunt.kro-ncrv.nl/brandpuntplus/caesar-bast-interview/>.
- Planbureau voor de Leefomgeving. (2016). *Leegstand van winkels 2005-2016*. Geraadpleegd op 20-04-2017 via, <http://www.pbl.nl/infographic/leegstand-van-winkels-2005-2016#gemnr=0&year=2016&type=winkels>
- PON. (2016). *Sociale veerkracht in Brabant*. Geraadpleegd op 04-02-2017, via https://hetpon.nl/cms_file.php?fromDB=2450
- Resilient Rotterdam. (2016). *Rotterdam resilience strategie. Klaar voor de 21e eeuw*. Geraadpleegd op 11-03-2017 via, <http://www.resilientrotterdam.nl/wp-content/uploads/2016/05/strategie-samenvatting-resilient-rotterdam.pdf>
- Rijksoverheid. (2013). *Hervormingen van de langdurige ondersteuning en zorg*. Geraadpleegd op 25-05-2017 via, <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2013/04/25/hervorming-van-de-langdurige-ondersteuning-en-zorg>
- Risjord, M.W., Dunbar, S.B., & Moloney, M.F. (2002). A New Foundation for Methodological Triangulation. *Journal of Nursing Scholarship*, 34(3), 269-275.
- Robotzorg. (2016). *Robots in zorg*. Geraadpleegd op 05-07-2017 via, <http://www.robotzorg.nl/gebruikers/pillo-desktoprobot-medicijn dispenser/>
- Rodin, J. (2014). *The Resilience Dividend: Being Strong in a World Where Things Go Wrong*. New York, NY: Public Affairs.
- Ruitenbergh, A.G.W., & Helsloot, I. (2004). *Zelfredzaamheid van burgers bij rampen en zware ongevallen*. Deventer, Nederland: Kluwer.
- Schroots, J.J. (2002). *Handboek Psychologie van de Volwassen Ontwikkeling & Veroudering*. Assen, Nederland: Koninklijke Van Gorcum.
- Sharpe, D. (2015). Your Chi-square Test is Statistically Significant: Now What? *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 20(8), 1-10.
- Sociaal Cultureel Planbureau. (2005). *Verzonken technologie; ICT en de arbeidsmarkt*. (Werkdocument Nr. 114). Geraadpleegd op <https://www.scp.nl/dsresource?objectid=f64be608-84dc-465d-8b91-80e5b404d366>
- Soetman, L. (2011). *Thuiswerken, de trend van het moment: een cross-sectioneel onderzoek naar attitude van werknemers met een kantoorbaan in Nederland ten aanzien van thuiswerken en de relatie met werktevredenheid en werkstress*. Geraadpleegd op 03-04-2017 via, http://essay.utwente.nl/61693/1/Soetman%2C_L.A._

s1026186%28_verslag%29.pdf.

- Van Vugt, M. (2013, december 19). We moeten de negatieve gezondheidseffecten van werkloosheid onderkennen. *de Volkskrant*. Geraadpleegd op <http://www.volkskrant.nl/>
- Veldheer, V. (1998). *De ontwikkeling van de sociale problematiek in (stedelijk) Nederland*. (Sociaal Cultureel Planbureau rapport Nr. 48). Geraadpleegd op http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_1998/De_ontwikkeling_van_de_sociale_problematiek_in_stedelijk_Nederland/De_ontwikkeling_van_de_sociale_problematiek_in_Nederland
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2010). *Uit zicht: Toekomstverkennen met beleid*. (WRR-Rapport Nr. 24). Geraadpleegd op <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:VPbSagBGALsJ:https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/verkenningen/2010/09/27/uit-zicht-toekomstverkennen-met-beleid---24/V024-Uit-zicht.pdf+&cd=2&hl=nl&ct=clnk&gl=nl>
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2017). *Weten is nog geen doen: Een realistisch perspectief op redzaamheid*. (WRR-Rapport Nr. 97). Geraadpleegd op <https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/rapporten/2017/04/24/weten-is-nog-geen-doen/R097-Weten-is-nog-geen-doen.pdf>

Appendix

In tabel 1 zijn de afhankelijke variabelen uit de kwantitatieve data verbonden aan de sociale veerkrachtreacties. Om toe te lichten waarom een reactie proactief (P) of reactief (R) is volgt hieronder een toelichting.

Tabel 1. Enquêtevragen en toegewezen proactieve (P) of reactieve reactie (R)

Vraag	Antwoorden	Reactie
<i>Domein werken</i>	- Zekerheid vaste baan	R
1. In de toekomst hebben meer mensen flexibel werk en vrijheid in tijdsbesteding in plaats van zekerheid van een vaste baan. Wat zou dan jouw voorkeur hebben?	- Meer vast - In balans - Meer flexibel - Flexibiliteit en vrijheid	R P P
2. In 2037 kun je op meer verschillende plekken werken, waar werk jij dan voornamelijk?	- Vanuit huis - Op een vaste werkplek bij mijn werkgever - Bij verschillende werkgevers op locatie - Op een flexibele werkplek - Ik regel een eigen vaste werkplek - Overal in een café of bibliotheek	P R P P R P
<i>Domein wonen</i>	- In grote supermarkten en winkelketens	R
3. Hoe doe jij in 2037 je dagelijkse boodschappen?	- Ik ga bewust naar kleine winkels in de buurt - Ik bestel alles via internet en laat het bezorgen - Ik bestel op internet en haal het op bij een ophaalpunt - Ik maak/produceer zoveel mogelijk zelf en koop zo weinig mogelijk - Ik bestel direct bij de producent	P P P P P
<i>Domein gezondheid</i>	- Betaalde professionals verzorging thuis	P

4. Stel je hebt zelf thuiszorg nodig. Hoe ga jij dat regelen?	- Verzorging door vrijwilligers, familie of vrienden	P
	- Verhuizen naar een land waar zorg goedkoper is	P
	- Met robots en zorg op afstand	P
	- Verhuizen naar een verzorgingstehuis	R
	- Met een groep zorg zelf inkopen en delen	P
5. Als je nu gezond leeft, blijf je langer vitaal. Als het om je gezondheid gaat, hoe ver kijk je dan vooruit?	- Ik kijk niet vooruit, ik leef nu	R
	- Ik kijk niet echt vooruit	R
	- Gemiddeld	
	- Ik kijk een beetje vooruit	P
	- Ik kijk heel ver vooruit	P
	- Ik gebruik gewoon net zoveel als ik nodig heb	
<u>Domein duurzaamheid</u>		
6. Energieverbruik door huishoudens veroorzaakt veel CO2-uitstoot. Hoe ziet het energieverbruik van jouw huishouden er in 2037 uit, denk je?	- Ik probeer mijn energieverbruik zoveel mogelijk te verminderen	P*
	- Ik koop energie dan collectief in, dat is goedkoper	P*
	- Ik investeer in duurzame energie	P*
	- Ik ga zelf energie opwekken met bijvoorbeeld zonnecellen	P*
	- Maakt niet uit, energie is dan schoon en gratis	
7. Verkeer is een grote veroorzaker van ongezonde lucht in Rotterdam. Met welk vervoermiddel denk je dat in 2037 het meest zult reizen binnen de stad?	- Mijn eigen auto	R
	- Deelauto	P
	- Een (elektrische) fiets of scooter	P
	- Openbaar vervoer	P
	- Zelfsturende taxi's	P
	- Een eigen hoverboard of segway	P

- Vraag 1: arbeidscontract

Vaste contracten worden minder makkelijk verstrekt. De mensen die voorkeur hebben voor een (meer) flexibel contract gaan mee in deze trend en reageren dus proactief. Mensen die hier voorkeur hebben voor een vast contract reageren dus reactief. Mensen die aangeven in balans

te willen werken reageren gedeeltelijk proactief als reactief. Daarom staat hier geen P of R bij vermeld.

- Vraag 2: werkplek

Mensen hebben steeds minder een vaste werkplek. Mensen die proactief reageren geven voorkeur voor flexibel werken: ze werken vanuit huis, bij verschillende werkgevers op locatie, op een flexibele werkplek of overal in zoals cafés/bibliotheek. De reactieve reactie is wanneer mensen vasthouden aan de vaste werkplek, maar ook als ze zelf een vaste werkplek regelen. Ondanks dat het onderdeel 'zelf regelen' eerder proactief klinkt zijn mensen actief bezig om een situatie in stand te houden. Dat is precies hoe een reactieve reactie wordt gedefinieerd in deze thesis.

- Vraag 3: boodschappen

Mensen bestellen steeds meer online of direct bij de producent. De kleine winkels stijgen ook in populariteit. Dit zijn dus proactieve reacties. Winkelen in de supermarkt is een reactieve reactie omdat dit nu ook al aan de orde is.

- Vraag 4: zorg

Mensen moeten langer thuis blijven wonen en hun zorg zelf regelen. Zorg die thuis wordt verleend is geen nieuwe ontwikkeling, ondanks dat blijft het de komende jaren de trend. Mensen moeten daarbij naasten inschakelen of zorg zelf inkopen en minder leunen op de overheid. De zorg door robots is ook in opkomst. Daarom is betaalde professionele verzorging thuis, zorg door naasten, robot-zorg en zorg inkopen proactief. Verhuizen naar verzorgingstehuis is reactief omdat deze zorg (haast) niet meer wordt verleend. Vroeger was dit wel gangbaar. Deze reactie is dus reactief omdat een oude situatie in stand wordt gehouden. De reactie van mensen om te verhuizen naar het buitenland omdat de zorg daar goedkoper is kan op twee manieren worden ingedeeld. Enerzijds kan het gezien worden als een proactieve reactie. Mensen passen zich namelijk op een slimme manier aan. Ze zetten de situatie naar de eigen hand. Anderzijds kan het ook worden gezien als een niet-veerkrachtige reactie. Zoals besproken wordt in de artikelen van Fay-Ramirez, Antrobus & Piquero (2015) en Waters (2016) zijn mensen die gedwongen worden een gebied te verlaten door een ramp niet veerkrachtig. Mensen zijn niet in staat om zich aan te passen aan de situatie in eigen land en worden gedwongen om naar het buitenland te vertrekken omdat daar de zorg goedkoper is.

- Vraag 5: vooruitkijken gezondheid.

Vooruitkijken is onderdeel van proactief reageren. Niet vooruitkijken is reactief en vooruitkijken proactief. Gemiddeld vooruitkijken kan niet worden ingedeeld omdat het deels proactief als reactief is.

- Vraag 6: energieverbruik.

Het energieverbruik van huishoudens is gestabiliseerd en neemt zelfs af. Mensen staan steeds meer open om te innoveren in schone energie. Mensen die hun energieverbruik willen verminderen of actief gaan innoveren in schone energie zijn proactief. Toch zijn de mensen die hun energieverbruik willen verminderen passiever dan mensen die willen innoveren. De eerste groep mensen lijkt volgens de aanpassingsstrategie te reageren, terwijl de andere groep juist volgens de veranderingsreactie reageert. Mensen die alleen hun energieverbruik willen minderen blijven bijvoorbeeld aardgas gebruiken. Hieruit blijkt het belang dat er onderscheid wordt gemaakt in reacties. Mensen die aangeven net zoveel energie te gebruiken als ze nodig hebben, kunnen onder twee reacties worden ingedeeld. Enerzijds zou het als een instandhoudingsreactie worden gezien want mensen gaan niet met de trend mee. Anderzijds blijkt er uit deze reactie geen enkele vorm van veerkracht. Mensen lijken onverschillig. Het antwoord: 'maakt niet uit, energie is dan schoon en gratis' kan niet worden ingedeeld omdat mensen eigenlijk niet reageren.

- Vraag 7: vervoersmiddelen

De trend is dat de nadruk komt te liggen op schoon vervoer. Het gebruik van het openbaar vervoer en de fiets is proactief. Ondanks dat deze twee vervoersmiddelen nu al veel worden gebruikt, moet het gebruik in de toekomst alleen nog maar toenemen. De deelauto, zelfsturende taxi's en hoverboard en segway hebben enerzijds met de trend van schoner vervoer te maken maar symboliseren ook de technologische ontwikkelingen in vervoer. Daarom wordt het gebruik van deze vervoersmiddelen ook onder proactief gedrag geschaard. Het gebruik van de eigen auto wordt als een reactieve reactie beschouwd. De auto is een vervuiler en het gebruik ervan is steeds minder wenselijk.